

THEO ENGELN EN TIM RISWICK [RED.]

Van historische informatiekunde naar historische sensatie

Libretto amicorum voor
Onno Boonstra

VALKHOF PERS

ISBN: 978 90 5625 482 7

©2017 by the authors

Omslagillustratie: 123 RF - Sergey Lysenko

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Opmaak binnenwerk: Peter Tychon

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint or any other means without prior written permission from the publisher.*

Inhoud

THEO ENGELÉN & TIM RISWICK

Ter inleiding 7

PAUL KLEP

Onno Boonstra en de opbouw van de historische informatiekunde in Nijmegen 9

JAN KOK

De band opnieuw afspelen. Simulatietechnieken in de historische demografie 24

THEO ENGELÉN

Een protestantse socioloog onder katholieke historici 37

PETER RIETBERGEN

*Levenswijzers – “life-scripts”:
een fenomeen uit de/met een geschiedenis* 40

GEERTJE MAK

Voorbij het speldenkussentje van tante Tien 53

KEES MANDEMAKERS

En hoe zit het eigenlijk met de getuigen? Professionele en relationele achtergrond van de getuigen in de geboorteakten van Nederland, 1812-1922 61

ANGÉLIQUE JANSSENS

*Onno Boonstra en de modernisering van Nederland.
Een beschouwing aan de hand van de zuigelingensterfte
in Nederland tussen 1875 en 1899* 79

LEEN BREURE

*Historisch onderzoek en de computer.
Van hulpmiddel tot hulpwetenschap* 93

TIM RISWICK

*Het nut van interdisciplinair onderzoek: sociale theorie
en geschiedenis* 106

ANTON SCHUURMAN

*Over ruimte en het publieke domein. Globalisering
en democratie* 117

PETER DOORN

*Geschiedenis, Informatica, Statistiek, Gemeenten
en Geografische Informatiesystemen* 129

MARJET DERKS

*In de schaduw van Moskou en Kaapstad: Arnhem als
gaststad voor de Paralympics, 1980* 137

Ter inleiding

Op 1 augustus 1980 kwam Onno Boonstra binnen bij de Sectie Geschiedenis van de toen Katholiek geheten Universiteit in Nijmegen. Het was de begintijd van de computer en niemand kon toen bevroeden dat heden ten dage elke werkplek voorzien is van een apparaat dat vele malen kleiner is dan de indertijd gebruikte mainframes en tegelijkertijd vele malen efficiënter. De taak van de nieuwe medewerker was niet eenvoudig: inventariseren wat de mogelijkheden waren van de digitale techniek voor het bestaande onderzoek. Van nature zijn historici enigszins behoudend, dus missiearbeid was nodig. Nu, 36 jaar later, kunnen we constateren dat Onno's missie geslaagd is.

Hij heeft dat niet alleen gedaan. De contacten die hij legde binnen de eigen opleiding en binnen de Faculteit der Letteren waren vruchtbaar en zorgden voor medestanders. Ook buiten de Nijmeegse universiteit zocht en vond Onno de mensen die de afgelopen decennia het gezicht hebben gevormd van informatiekunde in onderwijs en onderzoek in de geschiedenis.

Dit is dan ook een bundel van dankbaarheid, geschreven door collega's die in allerlei organisaties, commissies en wat dies meer zij met Onno hebben samengewerkt. Zij betreuren zijn vertrek uit academia, maar wensen hem een welverdiend otium.

Theo Engelen
Tim Riswick

Onno Boonstra en de opbouw van de historische informatiekunde in Nijmegen

Vroeger – ik bedoel veertig jaar geleden – hoefde je voor extra geld niet naar NWO en kon je als Sectie van de faculteit aanvragen indienen bij het College van Bestuur om bepaalde vormen van onderwijs of onderzoek te stimuleren. Daartoe moest een traject met veel concurrentie worden afgelegd. Allereerst moest de sectieraad Geschiedenis met de hoogleraren Weiler, Poelhekke, Spiertz en Manning akkoord gaan. Aangezien hun belangen en voorkeuren nogal uit elkaar liepen was dat niet eenvoudig. Vervolgens diende het faculteitsbestuur, afwegend wat er zoal door de grote verscheidenheid van alfa's binnen de faculteit der Letteren – kunstgeschiedenis, klassieke talen en de letterkunde en taalkunde van de moderne talen – naar voren was gebracht, zijn zegen aan het plan te geven. Tenslotte diende het College van Bestuur op basis van een commissie die alle faculteiten recht moest doen bereid te zijn de nodige gelden beschikbaar te stellen. Met zo'n aanvraag, uiteindelijk goedgekeurd door de voorzitter van het College van Bestuur, de fameuze ir. Willy van Lieshout, is de Nijmeegse loopbaan van Onno Boonstra bij economische en sociale geschiedenis begonnen.

In november 1979 had de Sectie Geschiedenis op voorstel van haar eigen Onderwijscommissie onder leiding van dr. Ton van de Sande het initiatief genomen om een *onderwijsstimuleringsplaats* aan te vragen om een nijpend probleem op te lossen. Studenten vielen immers in toenemende mate stafleden lastig met vragen over computers terwijl die daar geen enkele notie van hadden, sterker zelfs, daar meestal als rechtgeaarde alfa een weerzin tegen voelden. De enige die in de faculteit als 'adviseur'

voor onderzoeksproblemen af en toe bijeenkomsten voor onderzoekers organiseerde was drs. Piet Rolf, die eigenlijk computer-linguïst was.¹

De aanvraag was niet bedoeld om de staf van geschiedenis op te leiden in de informatiekunde. Men wilde geld verwerven waarmee een deskundig persoon aangetrokken kon worden die in twee jaar tijd een alles beantwoordende vraagbaak op het terrein van computergebruik kon samenstellen. Deze ‘handleiding’ zou vervolgens op vrijwillige basis gebruikt kunnen worden door die studenten die de merkwaardige, of minstens toch opmerkelijke, aandrang voelden om een computer te gebruiken bij hun scriptieonderzoek tijdens hun kandidaats- en doctoraalstudie geschiedenis. Het project moest een effectief antwoord geven op het in die jaren geleidelijk bereikbaar worden van relatief gemakkelijk te bedienen kleine computers.

Het verlanglijstje van de Onderwijscommissie was lang en veelsoortig. Dit vond zijn oorzaak in het feit dat ieder staflid wel eens een lastige vraag aan de hand had gehad. De handleiding moest praktisch gericht zijn en liefst zonder dat de staf verplicht zou zijn zich werkelijk met informatiekunde te moeten engageren. Gedacht werd aan instructiemateriaal – met voorbeelden – dat gebruikt zou kunnen worden voor prosopografisch onderzoek, bij het maken van indices op handschriften, regesten en andere teksten, bij het verwerken van cijfermatige gegevens tot historische reeksen in de historische demografie en in de sociale en economische geschiedenis, bij het maken van beschrijvende sociale stratificaties en bezitsreconstructies, bij het maken van kaarten en niet te vergeten ook bij het uitvoeren van *content analysis*. Bestaande computercursussen – zoals die in die tijd gegeven werden door de computerlinguïst prof. Jan van Bakel en meer nog bij de faculteit Wis- en Natuurkunde – werden als ongeschikt beoordeeld. Zij gaven immers te weinig aansluiting op

1 KDC, Archief Klep, inv. nr. 81, 3 januari 1980.

de verwerkingsproblemen van het specifieke historische bronnenmateriaal waarmee de studenten geschiedenis nu eenmaal bezig waren.

Computers waren in 1979 magische fenomenen en stonden voor innovatie van de bovenste plank. Bij verreweg de meeste andere afdelingen van de faculteit was men nog niet aan computers toe. Zo kon de Sectie Geschiedenis van een nadeel een voordeel maken. Het voorstel nam alle administratieve horden met gemak. Mr. Paul Canoy, de toenmalige secretaris van de faculteit, liet al op 26 maart 1980 weten dat voor dit tweejarige project een benoemingscommissie mocht worden voorgesteld. Behalve dr. Van de Sande werden de student Gregor Rensen (indertijd lid van de PPR en nu burgemeester van Brielle) en de auteur dezes aangesteld. In Nijmegen bleek geen geschikte uitvoerder beschikbaar te zijn, of het moesten medewerkers van het KDC zijn waar zij volgens directeur Jan Roes node gemist konden worden. Op een advertentie die werd geplaatst in *de Volkskrant*, de *NRC* en *Intermediair* kwamen dertien sollicitanten af. Verreweg de meesten bleken sociale wetenschappers te zijn die wel vertrouwd waren met SPSS, maar niet met historisch materiaal.

Onno Boonstra kwam tevoorschijn als de sterkste kandidaat. In Groningen had hij op 4 december 1979 het doctoraalexamen sociale en culturele wetenschappen (1979) afgelegd met hoofdvak Methoden en Technieken en als bijvakken Wiskundige Methoden en Sociale Geschiedenis (bij prof. Frits van Holthoon).

*... Eens leefde Onno primitief
Nam hij Groningen voor lief
Een tijd van peuken, bier en koffie, Kloosterstraat
Maar het was muzikaal gezond
En menig meesterwerk ontstond...*
(feestlied promotie Onno 3 november 1993)

Daarna werkte hij enige tijd in Wageningen bij prof. dr. Ad van der Woude aan een negentiende eeuws onderwerp. Hij zou in 1993 cum laude bij hem promoveren.² Met zijn ervaring met historisch materiaal zat het dus wel goed. Kwantificerende methoden en technieken en SPSS waren voor hem gesneden koek. Bovendien paste zijn Wagenings historisch onderzoek naar het verband tussen bevolkingsontwikkeling en de factoren arbeid, religie, grondgesteldheid en geletterdheid uitstekend bij het lopende onderzoekprogramma 'Arbeid in Transformatie' van de vakgroep economische en sociale geschiedenis in Nijmegen.

Op 1 augustus 1980 kon Onno in Nijmegen beginnen. Hij arriveerde in tijden van turbulentie. De wet Tweefasen-Structuur had zojuist de studies ingekort tot vier jaar wat in november 1980 leidde tot bezetting van het Erasmusgebouw waar Letteren was gehuisvest. Het deerde Onno niet en hij werkte met grote energie aan zijn opdracht. Hij nam deel aan diverse werkcolleges bij Geschiedenis waar een informatiekundige inbreng nodig was. Zo werd hem al doende duidelijk waar de meeste behoefte aan was. De studenten (en veelal ook de docenten) kregen al gauw een beter zicht op de mogelijkheden die computeronderzoek bood, werden geconfronteerd met publicaties op basis van computergebruik, leerden bestanden op te bouwen en pasten eenvoudige statistische technieken toe. Iedereen mocht bij hem langs komen.³

Hij nam ook deel aan een doctoraal werkcollege bij Economische en Sociale Geschiedenis dat zich bezig hield met de negentiende-eeuwse volkshuisvesting in Nijmegen. Hierin werden reconstructies van de bewoning van buurten gemaakt waarbij op basis van de namen van families verbanden werden gelegd tussen het bevolkingsregister, de burgerlijke stand en het kadaster.

2 O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding: een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993).

3 Onno Boonstra, 'Mogelijkheden van het gebruik van computers bij de bestudering van de geschiedenis', *Ex Tempore* 1 (1981), 1-28.

Nauwelijks anderhalf jaar later, op 10 augustus 1981, voltooide Onno een uniek rapport van 110 pagina's over de stand van zaken van het computergebruik onder historici in Nederland en daarbuiten.⁴ Hij beschreef hierin 45 lopende historische projecten, meestal op het terrein van de scheepvaart, historische demografie, sociale geschiedenis en economische geschiedenis. Leiden liep voorop met projecten van Herman Diederiks, Boudien de Vries, Henk van Dijk, Thomas Lindblad, Jaap Bruijn en Jan Juriaan Woltjer. In Wageningen registreerde hij behalve zichzelf, Ad van der Woude, Anton Schuurman en Roel Bos, in Utrecht was alleen nog Leen Breure actief, in Groningen zijn leermeester Frits van Holthoon, en onderzoekers uit de groep rond Han Baudet zoals Pim Kooij en Henk van der Meulen. In Nijmegen vond hij Hubert Nusteling bij Geschiedenis en de sociologen Lodewijk Winkler, Ed Sijmons en Ton Duffhues. Aan de Universiteit van Amsterdam was behalve Thera Wijsenbeek bij geschiedenis ook de sociaal-geograaf Henk Knippenberg actief. Deze laatste ontwikkelde een grote databank met gegevens van de Nederlandse gemeenten sedert 1850 die in de jaren negentig als 'Ecologisch-Historische Databank' een belangrijke rol zou gaan spelen.⁵

Naast de bespreking van dit overzicht van lopende projecten, inclusief de gehanteerde computertalen en -pakketten, wees hij in zijn verdere betoog de grote manco's aan. Hij had bij de staf en de studenten een grote onbekendheid met computertoepassingen in onderzoek aangetroffen, die verklaarbaar was door gebrek aan gerichte colleges en aangepaste literatuur. Een kleine kring van onderzoekers was bezig met gecomputeriseerd onderzoek, maar dat drong niet diep in het grotere geheel van het on-

4 O.W.A. Boonstra, *Gecomputeriseerd historisch onderzoek: stand van zaken en perspectief* (Nijmegen 1981), 110; O.W.A. Boonstra, 'Gecomputeriseerd historisch onderzoek in Nederland', *Spiegel Historiael* 17 (1982), 330-333.

5 Boonstra, *Gecomputeriseerd historisch onderzoek*, 56-90.

derwijs en onderzoek van geschiedenis. Enige kennisoverdracht van statistiek aan historici had hij alleen gevonden bij de sociaal-economische vakgroepen in Leiden, Groningen en Nijmegen. Bij de historici in Nijmegen was sedert 1981 Hans Hillebrand de docent die statistiek gaf.⁶

Investerings in computers stonden overall op een zeer laag peil. Onno bepleitte een beleidsaanpassing. Er dienden specialisten te worden aangesteld die cursussen zouden ontwikkelen, advies aan onderzoekers zouden geven en financiën zouden moeten verwerven. In de praktijk van die dagen betekende dit dat de universitaire rekencentra, als de grote sterke concurrenten, wat terrein zouden moeten prijsgeven. Wat de onderwijspraktijk betrof stelde Onno voor in het gevorderde praktijkonderzoek van studenten de nodige bruikbare methoden, enige statistiek en natuurlijk ook praktisch computergebruik aan te leren.⁷

Voor Onno stond het behulpzaam zijn in de onderzoekspraktijk centraal. Zijn opgewekte natuur vergemakkelijkte dit. Door deel te nemen aan het historisch onderzoek van studenten en docenten vormde hij langzamerhand zijn didactische visie. Historisch onderzoek onderscheidde hij in fasen die ieder een specifieke inzet van bepaalde computertechnieken vereisten: rechtstreekse invoer van gegevens (of van eerder geconstrueerde gegevens) in de fase van het verzamelen. Soms waren het ontwerp en de opbouw van een samenhangende database nodig om het materiaal in onder te brengen. Vervolgens kwam de fase van de analyse: het onderzoeken van elementen in teksten en beelden en de analyse van gekwantificeerde gegevens met statistische technieken. Tenslotte was voor het maken van een verslag een vorm van tekstverwerking nodig met behulp van presentatietechnieken. Ook het maken van gecomputeriseerde kaarten hoorde

6 KDC Archief Klep, inv. nr. 886; Hans Hillebrand, *Syllabus Statistiek als hulpmiddel voor de historicus* (Nijmegen 1982). Ook Wil Maas en Theo Engelen, en later François Hendrickx hielden zich hiermee bezig.

7 Hillebrand, *Syllabus Statistiek als hulpmiddel*, 33-37.

hierbij. De geproduceerde databestanden konden later worden samengevoegd met die van andere onderzoekers en eventueel in data-archieven worden ondergebracht.⁸

In de zomer van 1982 liep het project van Onno af, met een klein tijdelijk vervolg van een half jaar bij economische en sociale geschiedenis. Het bleek niet eenvoudig te zijn om het project verder uit te bouwen. Gelukkig kon hij tijdelijk in dienst worden genomen door de faculteit als beleidsmedewerker en vond hij enige tijd werk bij het rekencentrum van de Katholieke Hogeschool Tilburg.

Zijn wetenschappelijk project bij de Landbouwhogeschool vergat hij niet. September 1982 voltooide hij met Ad van der Woude een belangrijke studie – die later door historici en demografen veel werd geciteerd – over regionale verschillen in het geboortecijfer en de huwelijksvruchtbaarheid van 375 gemeenten in Nederland in de periode 1850-1890. Multivariate statistische analyse speelde hierin een belangrijke rol. Het niveau van de sterfte, speciaal van de kindersterfte, bleek een groot gewicht te hebben, maar ook vijf andere factoren kregen hun plaats. Regio bleek een veel zwaarder effect te hebben dan religie, wat een duidelijk andere conclusie was dan in de toenmalige *mainstream* historische demografie waar men de nadruk legde op het afwijkend effect van het rooms-katholicisme.⁹

- 8 O.W.A. Boonstra, 'De computer als hulpmiddel bij historisch onderzoek', in: G. Rooijakkers (red.) *Trend of toekomst. Het gebruik van de computer in de geschiedwetenschap* (Nijmegen 1985), 7-14. Was het aantal geïnformatiseerde historische projecten in Nederland in 1980 nog 45, in 1985 was het aantal verviervoudigd. De aanschaf van microcomputers nam snel toe. Zijn idee van een landelijk data-archief werd eind jaren '80 gerealiseerd met het NHDA.
- 9 In Nijmegen gaf hij op de vierde Workshop *Arbeid in Transformatie* op 14 april 1983 een uiteenzetting over fertiliteit in Nederland: KDC Archief Klep, inv. nr. 11 en 197. Zie verder: O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', *A.A.G.-Bijdragen* 24 (1984), 1-58.

Pas in september 1985 kon hij in Nijmegen bij de sectie geschiedenis de draad weer oppakken, nu als universitair docent Historische Informatiekunde (of zoals hij genoemd werd: informaticadeskundig onderwijsmedewerker). Hij werd aangesteld tot eind 1988, zij het nog altijd zonder facultaire onderzoekstijd. Uiteindelijk werd in 1989 de tijdelijke financiering van de Nijmeegse universitaire informatiseringsgelden structureel.

Onno ontwikkelde vervolgens een onderwijsaanbod *Informatica van de Geschiedwetenschap*. In 1985 startte hij met een onderzoekswerkcollege Kwantitatieve Methoden van Historisch onderzoek. Dit onderdeel was verplicht voor de onderzoeksvariant Economische en Sociale Geschiedenis, maar stond ook open voor studenten Politieke en Culturele Geschiedenis. Zowel SAS als Multivariate Causale analyse maakten deel uit van de opdrachten. Er namen twintig studenten aan deel. In 1986 kwamen er twee keuzevakken bij: Inleiding Informatica van de Geschiedwetenschap (met onder meer Programmeren in Pascal, met zestig studenten), en Archiveringssystemen (bouwen van een historische databank, met twintig studenten).¹⁰ Tegelijk hield Onno zich ook bezig met het ontwikkelen van een gecomputeriseerde kaart van de Nederlandse gemeenten die gekoppeld kon worden aan gemeentelijke gegevens.¹¹

Intussen waren door samenwerking van de universiteiten op het terrein van de Letteren een aantal landelijke onderzoekscholen ontstaan. Dit waren opleidingen voor afgestudeerde, jonge promovendi op gespecialiseerde gebieden. Twee daarvan hadden belangstelling voor historische computermethoden, na-

10 KDC, Archief Klep, inv. nr. 173, *Jaarverslagen Informatica van de Geschiedwetenschap*, 1986-1988.

11 O.W.A. Boonstra, 'NLkaart – Een computerprogramma voor het tekenen van een historische kaart van Nederlandse gemeenten', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 4 (1987), 145-147; O.W.A. Boonstra, 'NLkaart. A dynamic map of the Netherlands, 1830-1980', in: J. Smets, (red.), *Histoire et Informatique v (Montpellier 1992)*, 315-324.

melijk het N.W. Posthumus Instituut voor de Economische en Sociale Geschiedenis en de Landelijke Postdoctorale Opleiding Nieuwste Geschiedenis. Onno werd gevraagd als docent en gaf vanaf 1988 aan beide opleidingen een speciaal ontwikkelde cursus geavanceerde methoden voor telkens vijftien doctorandi.¹²

Onno's bemoeienis met landelijke en internationale initiatieven mag niet onvermeld blijven. In 1988 verklaarde hij zich bereid het redacteurschap op zich te nemen van het *Informatiebulletin* (en later de *Nieuwsbrief*) van de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica. Hij was voorzitter van de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica en Secretary-General van de Association for History and Computing. Hij is nog altijd lid van de redactieraad van het tijdschrift *Historische Sozialforschung / Social Historical Research* en voorzitter van het network "Methods/ GIS" van de *European Social Science History Conference*.

Omdat na 1985 uiteindelijk ook bij de historici de *personal computer* revolutie was losgebarsten werd het noodzakelijk over een echt handboek te kunnen beschikken. In 1990 publiceerde hij met Peter Doorn en Leen Breure *Historische Informatiekunde: Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies*.¹³ In de inleiding van dit bijna 400 bladzijden tellende handboek stelde Onno het vakgebied van de Historische informatiekunde voor. Terwijl de *Informatica* zich bezig hield met de studie en ontwikkeling van computermethoden los van het toepassingsgebied was het doel van de *Informatiekunde* het ontwerpen en gebruiken van informatiesystemen op het terrein van een specifiek toepassingsgebied, in dit geval de geschiede-

¹² KDC, Archief Klep, inv. nr. 879, *Syllabus geavanceerde methoden. Derde cursusweek NW Posthumus Instituut, 13-17 juni 1988*; KDC, Archief Klep, inv. nr. 882, *Syllabus geavanceerde methoden. Derde cursusweek NW Posthumus Instituut, 4-8 september 1989*, coördinatie Onno Boonstra en Paul Klep.

¹³ O.W.A. Boonstra, L. Breure en P. Doorn (red.) *Historische Informatiekunde: Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (Hilversum 1990). In 1992 volgde een tweede, herziene druk.

nis.¹⁴ Nadien raakte Onno in discussie met recensenten die vonden dat het onderscheid tussen informatica en informatiekunde wat kunstmatig was, maar ook bij de herdruk in 1992 bleef de titel ongewijzigd.¹⁵ Aardig is wel dat Onno nog in de jaren 1986-88 zijn onderwijsaanbod in Nijmegen nog *Informatica van de Geschiedwetenschap* noemde en nadien in Informatiekunde veranderde.¹⁶

Het handboek liet tevens zien hoezeer de kwantitatieve methoden hem na aan het hart lagen.¹⁷ Samen met Peter Doorn schreef hij het fundamentele hoofdstuk VI *Computers en kwantitatief historisch onderzoek*.¹⁸ Hierin probeerden de auteurs de historici te laten wennen aan de idee van gestandaardiseerde onderzoekprocedures in plaats van de aan hen meer vertrouwde hermeneutiek. De auteurs besteedden niet alleen de nodige aandacht aan de manier waarop statistische programmatuur in de jaren daarvoor was toegepast in uiteenlopend historisch onderzoek, maar ook aan het voor historici fundamentele probleem van de transformatie van vaak lastig interpreteerbare gegevens uit historische bronnen. Deze moesten immers door heldere categorisering en ook door kwantificatie worden omgezet in voor deze computerprogramma's bruikbare, juiste, volledige, gelijksoortige en duidelijke data.

¹⁴ Boonstra, Breure en Doorn, *Historische Informatiekunde*, 9-12.

¹⁵ De discussie vond plaats in *Cahier vGI 6* (1993): G.M. Welling en H.C.M. Klein, 'Wat is historische informatiekunde', *Cahier vGI 6* (1993), 63-73; O.W.A. Boonstra, 'Wat is historische informatiekunde. Een repliek', *Cahier vGI 6* (1993), 74-76. Het idee van het handboek was ontstaan tijdens de Tweede *Westfield Conference on History and Computing* in maart 1987 in Londen.

¹⁶ KDC, Archief Klep, inv. nr. 173, *Jaarverslagen 1986-1988*.

¹⁷ Zie ook: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn en F.M.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990).

¹⁸ O.W.A. Boonstra en P.K. Doorn, 'Computers en kwantitatief historisch onderzoek', in: O.W.A. Boonstra, L. Breure en P.K. Doorn (red.), *Historische Informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (Amsterdam 1992), 184-247.

In het slothoofdstuk¹⁹ constateerden de drie auteurs dat het gebruik van computers eind jaren tachtig zodanig was toegenomen dat zelfs het eerbiedwaardige *Tijdschrift voor Geschiedenis* er in 1990 een themanummer aan had gewijd.²⁰ Ze veroorloofden zich daarbij de opmerking dat veel computergebruik slechts was gericht op de opbouw van databases en dat toepassing van analytische methoden toegepast op teksten, beelden en kwantitatieve gegevens daarbij achter bleef. Tenslotte braken de auteurs een lans voor een centraal data-archief waardoor hergebruik van databestanden door andere onderzoekers mogelijk zou worden. Op dat moment werd er al hard gewerkt aan de stichting van het NHDA, het Nederlands Historisch Data-archief.²¹

De drie auteurs van dit handboek hadden de verdere financiering van hun baan te danken gehad aan de aan de in 1983 doorgevoerde zogenaamde TVC operatie in het wetenschappelijk onderwijs, een van regeringswege doorgevoerde maatregel tot herverdeling en concentratie van taken, inclusief een bezuiniging van 300 miljoen gulden. Minister Deetman wilde tegelijk de kwaliteit van de universiteiten verhogen. Daartoe werd de mogelijkheid geopend innovatieve initiatieven te financieren. Zoals Jacques Wallage opmerkte waren de universiteiten de al sedert 1972 voortdurende volumebezuinigingen beu: die leidden tot een voortdurende teruggang van de kwaliteit van onderwijs en onderzoek. Er moesten vernieuwende keuzes worden gemaakt. Alles wat met informatica en informatisering samenhang viel daar onder.²²

19 O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn en L. Breure, 'Computer en geschiedenis', in: O.W.A. Boonstra, L. Breure en P.K. Doorn (red.), *Historische Informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (Amsterdam 1992), 378-386.

20 'Geschiedenis en Informatica', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990).

21 P. K. Doorn en N. S. van Hall, *Nederlands historisch data archief. Eindverslag van een verkennend onderzoek* (Amsterdam 1989); P. K. Doorn, M.P.M. van Horik en L. J. Touwen (red.), *Nederlands Historisch Data Archief* (Almere 1990).

Voorlopig werkte dit niet erg door in de faculteit der Letteren. Informatiekunde ontwikkelde zich ook in andere historische en culturele afdelingen van de faculteit, maar het werd daar uitgevoerd met ‘eigen’ tijdelijke en parttime medewerkers. Omdat er onvoldoende personeel voor onderwijs, advies, onderwijsontwikkeling en onderzoek op informatiekundig terrein was, schreef Onno in mei 1987 voor de faculteit een voorstel tot totstandkoming van een Facultaire vakgroep Historisch-culturele informatiekunde binnen Letteren. Dit idee van samenvoeging en uitbreiding van verspreide kennis kreeg aanvankelijk de handen niet echt op elkaar.

Eind oktober 1987 deed Onno met een aantal collega's uit de faculteit het voorstel opnieuw, waarna de faculteit in november dan toch bereid bleek een Facultaire Werkgroep Methoden & Technieken en Informatisering Alfawetenschappen in te stellen.²³ Nu het geld nog. De bezuinigingen leidden overal tot reductie van de wetenschappelijke staven. De bezorgdheid over de continuïteit nam zodanig toe dat Paul Klep, verantwoordelijk hoogleraar, in december 1987 de faculteit met enige nadruk moest wijzen op de aflopende tijdelijke contracten en een pleidooi hield voor verdere geormerkte toewijzing van middelen aan de vakgroep Geschiedenis waar Onno gehuisvest was.²⁴

Een spannend moment kwam eind 1988. De faculteit vroeg een evaluatie van Onno's onderwijsaanbod *Informatica van de Geschiedwetenschap* met het oog op verdere financiering. Dit bestond sedert 1986 uit een Inleiding, een cursus Kwantitatieve Methoden (verplicht voor de studenten van economische en sociale geschiedenis), een cursus Archiveringsystemen, hulp bij onderzoek en uitvoering van het project NLkaart. Het verlos-

22 J. Wallage, 'Operatie Taakverdeling aan de Nederlandse Universiteiten en Hogescholen Taakverdeling en concentratie in het wetenschappelijk onderwijs', *Ons Erfdeel* 27 (1984), 368-369.

23 KDC, Archief Klep, inv. nr. 173.

24 Ibidem.

send woord kwam in maart 1989. De zogenaamde universitaire HITAG-commissie stelde tot en met 1992 gelden ter beschikking.²⁵

Begin jaren 1990 werd er eindelijk werk gemaakt van een facultaire voorziening Cultuurhistorische Informatiekunde (CHI), bestuurlijk ondergebracht bij de afdeling Geschiedenis, met ook wat meer formatie.²⁶ Vanaf de zomer van 1992 omvatte de staf van CHI niet alleen Onno Boonstra, maar ook Bart van Elderen die sedert 1989 al als student-assistent werkzaam was. De studenten kwamen van geschiedenis, kunstgeschiedenis en letteren. Het aanbod van Inleiding, kwantitatieve methoden en archiveringssystemen werd uitgebreid met tekstanalyse en beeldanalyse. Het aantal studenten steeg van vijftig in 1991-92 naar gemiddeld 93 in de jaren 1992-95.²⁷

Weer een spannend moment kwam eind 1995. De faculteit evalueerde het aanbod Cultuur-Historische Informatiekunde in de faculteit. De conclusie was uiterst positief. De CHI-formatie was niet meer weg te denken uit de faculteit. De faculteit vond zelfs dat er wat meer tijd zou moeten worden besteed aan advies bij lopend wetenschappelijk onderzoek. De bestaande inzet van 1,7 fte vaste formatie (Onno en Bart) diende in ieder geval gecontinueerd te worden.

Toch wilde Onno niet op zijn lauweren rusten. CHI was ooit begonnen als voorziening voor het geven van informatiekundig onderwijs voor de niet-taalkundige vakgroepen van de faculteit. Hij zocht oplossingen voor het probleem om een hele faculteit goed te kunnen bedienen. Fysieke aanwezigheid van studenten uit vele studierichtingen botste immers op hun uiteenlopende roosters. Vanaf 1995 besteedden hij en Bart heel wat energie aan het ontwikkelen van een nieuwe cursus Alfa-Informatiekunde in

25 Ibidem.

26 KDC, Archief Klep, inv. nr. 1385. Onno 1,0 fte (hij kreeg pas per 1 januari 1994 0,3 fte onderzoekstijd) en Bart 0,7 fte.

27 KDC, Archief Klep, inv. nr. 1385.

plaats van CHI. Deze werd opgezet als zelfstudie cursus die via www (later Blackboard) kon worden gevolgd als een geheel van losse modules die studenten zelf konden uitkiezen.

Eind 2000 werd dit nieuwe onderwijsaanbod Alfa-informatiekunde door de faculteit grondig beoordeeld. Op dat moment waren vier modules actief: Inleiding & Heuristiek, Statistiek 1, Databases en Literaire teksten. Dit moment was belangrijk omdat de verdere goedkeuring en financiering van het programma door de faculteit en dus ook de verdere financiering ervan af hing. Er werd een evaluatieronde onder de studenten georganiseerd en een evaluatieverslag opgesteld door de verantwoordelijke hoogleraar Paul Klep. Het enige waar de studenten over klaagden was het gebrek aan direct contact met de docent.²⁸

Dit hing samen met het feit dat Onno en Bart van meet af aan gekozen hadden voor de online-formule. Zij moesten immers de hele faculteit bedienen waarbij de studenten Letteren – naargelang hun vorderingen met hun eigen studieprogramma – de vrije keus hadden om zich op een willekeurig moment een onderdeel van Alfa-Informatiekunde eigen te maken. Met deze aanpak liepen zij in Nederland voorop. Hoewel zij altijd per email bereikbaar waren, was toch de kleine helft van de studenten wat ongelukkig met het gebrek aan direct contact met hun docent. Tegenwoordig zouden we die studenten tamelijk verwend noemen.

Onno werd vervolgens gevraagd een Beleidsplan voor 2000-2005 te schrijven. Hierin stelde hij voor de nadruk te leggen op de online-cursussen Alfa-Informatiekunde (opgebouwd met zes modules). Hieraan zouden bijna alle propedeusestudenten en ook nog eens een groot deel van de tweedejaars van de faculteit deelnemen. Hij koos er verder voor zijn deelname aan de doctorale werkcolleges Kwantitatieve Methoden en aan scriptiebege-

28 KDC, Archief Klep, inv. nr. 1385, Brieven van de onderwijsdirecteur dr. A. Bots van 11 en 15 november 2000.

leiding uit te breiden, maar wegens teruglopende belangstelling de werkcolleges Archiveringssystemen, Beeldanalyse en Tekstanalyse af te bouwen.²⁹ De faculteit vond het allemaal prachtig en het plan werd onverkort uitgevoerd.

Zijn cursusboek Alfa-Informatiekunde 2002-2003 mag beschouwd worden als het fraaie eindpunt van Onno's opbouw-fase van de Historische Informatiekunde in Nijmegen. In dat academisch jaar waren zes online modules beschikbaar: *Heuristiek*, *Databases*, *Beeldverwerking*, *Statistiek*, *Literaire Teksten* en *Spraaktechnologie*. Bovendien had hij hieraan vijf *survival kits* toegevoegd. In *MS Access* leerden de studenten databases maken en bewerken, query's uitvoeren, en formuleren en rapporten ontwerpen. Met *Word Smith* konden studenten door codes aan te brengen teksten analyseren. De cursus *Paint Shop Pro* was een product van zijn medewerker Bart van Elderen, die ook de programma's *SPSS* en *PRAAT* (voor het analyseren van digitaal geluid) voor zijn rekening had genomen.

In 2002, het eindpunt van deze bijdrage, werkten Onno en de schrijver nog maar 22 van de 31 jaar samen om informatiekunde bij geschiedenis en elders in de faculteit op hoger niveau te tillen. Maar ook daarna liet Onno zich steeds kennen als een wetenschappelijke ondernemer *pur sang* die zich niet liet afleiden door zijn eigen wanhoop over wanbegrip bij bestuurders, collega's en studenten, en ook niet door de tijdelijkheid van zijn aanstellingen. Hij ging te werk met een originele en creatieve geest die zijn gesprekspartners niet zelden voor verrassingen plaatste, en dit alles steeds met de goede argumenten en in een weldadig optimistisch perspectief. Zo raak je verder.

29 KDC, Archief Klep, inv. nr. 1385, *Beleidsplan Culturele en Historische Informatiekunde 2000-2005*.

De band opnieuw afspelen. Simulatie-technieken in de historische demografie

In hun boek *Past, present and future of historical information science* maken Onno Boonstra, Leen Breure en Peter Doorn de balans op van de historische informatiekunde. Ze bespreken hoe computationele technieken zijn ingezet in de geschiedwetenschap, ze geven aan hoe die inzet verbeterd kan worden en laten zien welke terreinen nog braak liggen.¹ Eén van de door hen behandelde technieken is de computersimulatie. De auteurs merken op dat historici de unieke mogelijkheid hebben om simulaties te vergelijken met de historische (geobserveerde) werkelijkheid, maar dat dat in de praktijk vrij weinig is gebeurd. Als de techniek al wordt toegepast is dat vooral in de historische demografie en de economische geschiedenis.² In deze bijdrage werk ik verder met hun voorzet en ik concentreer me daarbij op het eerste terrein, de historische demografie. Ik wil beschrijven welke hooggestemde verwachtingen de eerste pioniers hadden en met welke teleurstellingen ze kampten. Ik bekijk ook voor welke onderzoeksvragen simulaties werden (en nog steeds worden) toegepast. Tenslotte behandel ik een nieuwe ontwikkeling op dit terrein, de agent-gebaseerd modellen. Nemen ze de tekortkoming van de klassieke simulaties weg? Zouden ze er beter in slagen de argwaan bij historici tegen dergelijke technieken weg te nemen?

1 O.W.A. Boonstra, L. Breure en P.K. Doorn, *Past, present and future of historical information science* (Den Haag 2004).

2 Ibidem, 66

“It’s all bunk”. De eerste generatie micro-simulaties

Rond 1970 ontdekten leden van de Cambridge Group for the History of Population and Social Structure dat het (Engelse) huishouden in het verleden helemaal niet drie-generationeel of complex van samenstelling was, en dat dus de opkomst van het kerngezin niet een onderdeel was van vrij recente ‘moderniseringsprocessen’. Deze ontdekking gaf de aanstoot tot tal van interessante debatten, maar leidde ook tot methodologische twijfel. Misschien wees de overheersing van het kerngezin in de zeventiende en achttiende eeuw er alleen maar op dat de vruchtbaarheid laag en de sterfte hoog was, zodat er eenvoudigweg weinig familieleden beschikbaar waren om een huishouden mee te vormen. Het aantal gevonden familieleden zou dus afgezet moeten worden tegenover het theoretische potentieel, teneinde de *normen* rond de samenwoning vast te kunnen stellen. Het potentieel zou achterhaald kunnen worden met een computersimulatie; men creëert een hypothetische bevolking die onderworpen wordt aan historische huwelijks-, vruchtbaarheids- en sterftecijfers. Vervolgens gaat de klok lopen, en kan na verloop van tijd bekeken worden hoe de bevolking zich ontwikkeld heeft, en of en hoe dat overeenkomt met de volkstellingen. Dit is, kort gezegd, de essentie van de SOCSIM techniek, die door de Cambridge Group in samenwerking met Berkeley werd ontwikkeld. Men was heel optimistisch. Met een paar maanden zou de klus wel geklaard zijn: ‘What could be simpler...Simulations always look straightforward on paper’.³ Maar het bleek erg moeilijk om de demografische parameters goed te calibreren; dat vergde nieuw empirisch onderzoek en de maanden werden geleidelijk jaren. Ondertussen

3 K. W. Wachter en E. A. Hammel, ‘The genesis of experimental history’, in: L. Bonfield, R. M. Smith, and K. Wrightson (red.), *The world we have gained. Histories of population and social structure. Essays presented to Peter Laslett on his seventieth birthday* (Oxford 1986), 388-406, alhier 392.

loog het skepticisme van de meer gevestigde historici er niet om: 'It's all bunk,' riep de historicus en sociale wetenschapper George Homans tijdens een seminar. Terugkijkend verzuchtten de ontwikkelaars: 'What was the computer simulation project? A mix of grandiose plans and endlessly petty details.'⁴

De samenwerking met Berkeley verliep om allerlei technische redenen ook niet goed, en de Cambridge Group ontwikkelde uiteindelijk een eigen simulatieprogramma dat meer expliciet gericht was op het uitrekenen van het meest waarschijnlijke aantal verwanten (CAMSIM).⁵ Dit sloot natuurlijk beter aan bij de oorspronkelijke doelstelling, maar CAMSIM werkte met vaste parameters voor sterfte en dergelijke, in tegenstelling tot SOCSIM die demografische ontwikkelingen kon meenemen. Kortom, CAMSIM was minder realistisch dan SOCSIM. Al met al heeft de techniek wel degelijk belangrijke bouwstenen opgeleverd voor de herinterpretatie van het Engelse huishouden⁶ en het verwantschapsnetwerk.⁷

Ook buiten Engeland is CAMSIM succesvol toegepast in historisch demografisch onderzoek. In China mag de samenwoning van alle gehuwde broers met hun(groot)ouders weliswaar het (Confucianistische) ideaal zijn geweest, hoeveel mensen zouden nu echt een belangrijk deel van hun leven in zo'n groot, samengesteld huishouden hebben doorgebracht? Zhao's simulaties lieten zien dat mensen die ouder dan vijftig werden uiteindelijk meer jaren hadden doorgebracht in een kerngezin dan in

4 Wachter en Hammel, 'The genesis of experimental history', 400.

5 Voor een uitvoerige beschrijving van deze geschiedenis, zie: Z. Zhao, 'Computer microsimulation and historical study of social structure: A comparative review of SOCSIM and CAMSIM', *Revista de Demografia Histórica*, 24:2 (2006), 59-88.

6 K. W. Wachter, E. A. Hammel en P. Laslett, *Statistical Studies of Historical Social Structure* (New York 1978).

7 J. Smit en J. Oeppen, 'Estimating numbers of kin in historical England using demographic microsimulation', in D. Reher en R. Schofield, *Old and New Methods in Historical Demography* (Oxford 1993), 280-317.

een uitgebreid huishouden en dat de notie dat het vier-generatie huishouden normaal was in het Chinese verleden naar het rijk der fabelen kon worden verwezen.⁸ Een aardige exercitie werd verricht door Devolder, die de invloed van het west-Europese late huwen op de beschikbaarheid van verwanten simuleerde. Hij liet zien dat de samenstelling van het kerngezin (het aantal eigen kinderen) nauwelijks beïnvloed werd door het late huwen, maar dat dit wel effect had op het aantal neven en nichten, ooms en tantes, en kleinkinderen.⁹ De meest recente toepassing van CAMSIM is die van Szołtysek die zijn reconstructies van achttiende-eeuwse huishoudens in het Pools-Litouwse Gemeenebest confronteerde met simulaties van voor samenwoning potentieel beschikbare verwanten. Hij kon zo vaststellen dat de dominantie van het kerngezin in de westelijke gebieden niet louter was veroorzaakt door demografie, maar door een sterker effect aldaar van de feodale structuren op de huishoudsamenstelling, waarschijnlijk door gunstiger ecologische omstandigheden.¹⁰

De klassieke microsimulaties hebben dus wel degelijk nut (gehad), niet alleen voor het beter kunnen interpreteren van de samenstelling van huishoudens, of van volkstellingsgegevens, maar ook voor het bepalen van de bruikbaarheid van stambomen en andere genealogische gegevens voor historisch-demografisch

- 8 Z. Zhao, 'Coresidential patterns in historical China: A simulation study', *Population and Development Review* 26:2 (2000), 263-293.
- 9 D. Devolder, 'Effects of the European late marriage pattern on kinship: a study using a microsimulation model', in: R. Derosas en M. Oris (red.), *When dad died: individuals and families coping with family stress in past societies* (Bern 2002), 325-350.
- 10 M. Szołtysek, 'Residence Patterns and Demographic Constraints. The Case of Historical Eastern Europe', *Journal of Family History* 40:3 (2016), 323-350; M. Szołtysek, 'De invloed van demografische parameters op de huishoudsamenstelling in het achttiende-eeuwse Oost-Europa. Wat kunnen we leren door data van historische volkstellingen en uitkomsten van microsimulaties te vergelijken?', in: P. Puschmann, R. Paping en K. Matthijs (red.), *Familie en levenskansen in het verleden* (Leuven en Den Haag 2016), 153-182.

onderzoek.¹¹ Maar zoals Boonstra, Breure en Doorn al constateerden, de toepassing is toch erg beperkt gebleven. Dit heeft alles te maken met de toenemende twijfels bij de experts zélf. In zijn ‘bekenntnissen van een micro-simulator’ schrijft Ruggles dat de simulaties nauwelijks konden omgaan met migratie, en evenmin met het gegroeide inzicht dat demografisch gedrag geclusterd is in families en van generatie op generatie wordt overgedragen, met andere woorden niet willekeurig over een bevolking is verspreid zoals de modellen veronderstellen.¹² Al evenmin wordt rekening gehouden met verschillen in gedrag naar positie in de kinderrij. Kortom, de modellen waren – hoe complex ook – nooit realistisch genoeg. Dat wisten de ontwerpers overigens heel goed, zoals blijkt uit de woorden van Kenneth Wachter: ‘the word simulation itself connotes the making of a likeness. But the pursuit of realism through simulation is in fact a chimera’.¹³ In zijn optiek moest het doel zijn de houdbaarheid van bepaalde hypothesen te toetsen. Maar, zoals Fitch in 1980 schreef, de meeste (gezins) historici zagen het nut van zulke exercities überhaupt niet in: “Historians ... find it difficult to believe that something almost wholly made up, like the fictitious population generated by a set of microsimulation computer runs, could yield better information about an historical process than a ‘real’ historical document.”¹⁴

- 11 Z. Zhao, ‘Chinese genealogies as a source for demographic research: A further assessment of their reliabilities and biases’, *Population Studies* 55:2 (2001), 181-193.
- 12 S. Ruggles, ‘Confessions of a microsimulator: Problems in modeling the demography of kinship’, *Historical Methods* 26:4 (1993), 161-169; R. Schofield, ‘English historians and the computer’, *Historical Methods Newsletter* 7:3 (1974), 110-114.
- 13 K. Wachter, ‘Microsimulation of household cycles’, in: J. Bongaarts, T. Burch en K. Wachter, *Family Demography: Methods and their Applications* (Oxford 1987), 215-227, alhier 215 geciteerd in Z. Zhao, ‘Computer microsimulation’, 84.
- 14 N. Fitch, ‘The household and the computer: a review’, *Historical methods* 13:2 (1980), 127-137, alhier 128.

De klassieke simulatiemodellen leden dus aan het feit dat te weinig realistische parameters werden gebruikt, dat wil zeggen te weinig representatief voor de historische werkelijkheid inclusief de heterogeniteit van elke bevolking. Daardoor konden ze de meeste historici niet overtuigen, en raakten ook de pioniers hun belangstelling kwijt. Toch is de microsimulatie niet verdwenen, en lijkt er zelfs sprake te zijn van een heropleving. In het vervolg van deze bijdrage laat ik zien dat simulaties op twee manieren aan krediet winnen. In de eerste plaats door te investeren in realistischere parameters, zoals ik in de volgende paragraaf zal illustreren. In de tweede plaats door de gesimuleerde individuele eenheden meer als echte mensen te laten opereren, waardoor historische processen dichter benaderd worden. Hoe dat werkt, leg ik in de daaropvolgende paragraaf uit.

Op zoek naar vermiste kinderen

Het recent werk van Fabian Drixler laat zien dat er nog steeds ruimte is voor de perfectie van simulatiemodellen. Hij analyseert de omvang en achtergrond van infanticide in de Japanse geschiedenis. Afgaande op vroege volkstellingen- en andere gegevens was de huwelijksvruchtbaarheid in Japan in met name de achttiende eeuw zeer laag, zelfs onder het vervangingsniveau. De bronnen bleken betrouwbaar genoeg. Maar hoe laag kan de vruchtbaarheid zijn in een bevolking waar geen moderne anticonceptietechnieken voorhanden zijn? Drixler probeert met simulatie een realistische ondergrens van vruchtbaarheid te schatten, en interpreteert het verschil met de geobserveerde vruchtbaarheid als een gevolg van niet-spontane abortus en kindermoord.¹⁵

15 F. Drixler, *Mabiki: Infanticide and Population Growth in Eastern Japan, 1660-1950* (Berkeley en Los Angeles 2013); F. Drixler, 'Conjuring the ghosts of missing children: a Monte Carlo simulation of reproductive restraint in Tokugawa Japan', *Demography* 52:2 (2015), 667-703.

In zijn ‘Monte Carlo’ simulatie genereert Drixler één miljoen hypothetische tienjarige Japanse meisjes, met een willekeurig geboortjaar tussen 1610 en 1870. Vervolgens wordt hun synthetische levensgeschiedenis wat betreft de vruchtbaarheid van dag tot dag opgebouwd met algoritmen die voor elk meisje de kans op maar liefst 25 verschillende gebeurtenissen bekijken. Wat is de kans (op elke dag) dat ze gaat trouwen, dat ze gemeenschap met haar man heeft (waarbij zijn eventuele arbeidsmigratie wordt meegenomen), dat ze dan ook in het juiste stadium van haar cyclus is, dat ze niet lijdt aan permanente of tijdelijke onvruchtbaarheid (door borstvoeding), dat er geen miskraam optreedt et cetera. De parameters zijn zo zorgvuldig mogelijk gebaseerd op historische data of bij gebrek daaraan op data van contemporaine bevolkingen. De methode wordt getest op twee manieren. In de eerste plaats een *validatie* met andere bevolkingen. De simulatie wordt ingevuld met Engelse historische parameters en vergeleken met de vruchtbaarheidscijfers zoals die uit de reconstructies van de Cambridge Group bekend zijn. En hetzelfde wordt gedaan met moderne Japanse data. In beide gevallen komt de simulatie met schattingen die dicht bij de werkelijke (geobserveerde) vruchtbaarheid ligt. In de tweede plaats wordt een sensitiviteitsanalyse uitgevoerd, waarbij steeds één variabele wordt aangepast of verwijderd terwijl de overige constant worden gehouden. Slechts bij zes ‘gebeurtenissen’ wordt het aantal geschatte kinderen (dat uitkwam op 4,5) met meer dan één verhoogd: bijvoorbeeld als alle vrouwen zouden trouwen, als op alle dagen werd gevreeën, en als alle meisjes op hun tiende al geslachtsrijp zouden zijn. De voorbeelden laten al zien dat dergelijke aannames extreem zijn, en dan nog hebben ze een vrij gering effect.

Omdat Drixler uitging van zeer pessimistische scenario’s om de vruchtbaarheid te simuleren (door bijvoorbeeld veel onthouding en onvruchtbaarheid in zijn model te stoppen) is zijn inschatting van ‘vermiste kinderen’ door kindermoord en niet-

spontane abortus aan de voorzichtige kant. Toch komt hij uit op een gemiddelde van 31-41% gedurende de achttiende eeuw (en dat kon in sommige gebieden oplopen tot tweederde). Het was dus niet voor niets dat de Japanse overheid registers van zwangere vrouwen begon aan te leggen om bevolkingsterugloop door *mabiki* (kindermoord) te bestrijden.

Deze zorgvuldige simulatie zou vaker ingezet kunnen worden voor onderzoek naar de opmerkelijk lage vruchtbaarheid in verschillende premoderne samenlevingen.¹⁶ Maar Drixler merkt zelf al op dat de methode ook beperkingen heeft: alleen grote afwijkingen van de gesimuleerde vruchtbaarheid duidt op bewuste geboortebeperving, terwijl de methode zelf uiteindelijk niet definitief bewezen wordt (er kan immers ook sprake zijn van massale seksuele onthouding).¹⁷

Agent-gebaseerde modellen: een nieuw paradigma?

Een tweede route waarlangs computersimulaties momenteel worden gerehabiliteerd betreft zogenaamde ‘agent-gebaseerde modellen’. In het vervolg duid ik ze liever aan met de afkorting ABM, afgeleid van het Engelse *agent-based model* (of *agent-based modelling*). Wat is ABM? De klassieke microsimulaties volstaan met het opbouwen van een populatie middels kansen op huwen, kinderen krijgen, en sterven. Maar ABM gaat veel verder: de gesimuleerde individuen kunnen ook leren van hun eigen verleden, ze kunnen reageren op anderen, ze dragen bij aan een veranderende omgeving, en ze kunnen zelf beïnvloed worden door die veranderende omgeving. ABM gaat daarmee ook verder dan de

¹⁶ F. Drixler, ‘Lost regimes of low reproductivity: how past societies that did not replace themselves matter for the future’, in: K. Matthijs, S. Hin, J. Kok en H. Matsuo (red.), *The future of historical demography. Up-side down and inside out* (Leuven en Den Haag 2016), 142-144.

¹⁷ Drixler, *Conjuring the ghosts*, 698.

gebruikelijke statistische methoden. Veel econometrische modellen tonen alleen correlaties aan tussen economische en demografische kenmerken van samenlevingen, maar de causale processen op het microniveau worden daarmee niet onthuld. Meer verfijnde methoden als event-history analyse – zeker in een multi-level variant – laten weliswaar goed zien hoe eigenschappen van mensen en kenmerken van de omgeving doorwerken in individueel demografisch gedrag, een echte wisselwerking tussen het micro- en macroniveau blijft ook hier buiten beeld. Vandaar dat Courgeau et al. onlangs ABM als een ‘nieuw paradigma’ voorstelden.¹⁸

ABM bouwt dus, net als andere simulatietechnieken, een hypothetische bevolking, laat als het ware de klok lopen, en bekijkt dan hoe de gegenereerde bevolking zich verhoudt tot een empirisch waargenomen bevolking. Het doel daarvan is vooral om de plausibiliteit van hypothesen na te gaan. Die hypothesen kunnen bijvoorbeeld gaan over de vraag in hoeverre innovatie van gedrag zich kan verspreiden over een bevolking, waarbij de gesimuleerde ‘agents’ worden voorzien van parameters voor de frequentie van contact met anderen en de mate waarin ze door anderen kunnen worden beïnvloed. Op die manier kan het in de meeste statistische analyses ongrijpbare proces van diffusie worden gesimuleerd. Door de interactie tussen individuen (*agents*) te modelleren kan inzichtelijk worden gemaakt hoe eenvoudige acties en reacties op het microniveau tot complexe uitkomsten op het macroniveau kunnen leiden.¹⁹ Met het aantal *agents* kan

18 D. Courgeau, J. Bijak, R. Franck en E. Silverman, ‘Model-Based Demography: Towards a Research Agenda’, in: A. Grow en J. Van Bavel (red.), *Agent-based modelling in population studies. Concepts, methods, and applications* (Cham 2016), 29-51. Voor een belangrijke aanzet, zie: F. Billari en A. Prskawetz (red.), *Agent-based computational demography – Using simulation to improve our understanding of demographic behaviour* (Heidelberg 2003).

19 M. W. Macy en R. Willer, ‘From factors to actors: Computational Sociology and Agent-Based Modeling’, *Annual Review of Sociology* 28 (2002), 143-66, alhier 144.

flexibel worden omgegaan: in kleine samenlevingen spelen andere processen dan in grote. De techniek staat toe om de *agents* te laten leren van eerdere ervaringen, van anderen, en zich ook aan te kunnen passen aan de omstandigheden. Men kan daarmee afstappen van het simplistische uitgangspunt van rationele, nuts-maximaliserende individuen die aan veel sociaal-wetenschappelijke modellen ten grondslag ligt.²⁰ Tenslotte kan men zoveel sociale heterogeniteit in de gesimuleerde bevolking inbouwen als men wil.²¹ Maar ook voor ABM geldt dat het uiteindelijke doel niet is de realiteit na te bouwen, maar ideeën over demografische processen te kunnen toetsen. Die ideeën dragen dan bij tot een betere theorievorming in de demografie, een meer gerichte dataverzameling, en in combinatie met de bestaande statistische technieken een nog betere analyse.²²

In de historische demografie is ABM nog nauwelijks toegepast. Ik bespreek een aantal voorbeelden op het terrein van de demografische transitie, met name de ruimtelijke verspreiding van de vruchtbaarheidsdaling. De voorbeelden betreffen Frankrijk en Zweden, maar Nederland zou uiteraard ook een interessante uitdaging casus zijn, gezien het opmerkelijke regionale patroon.²³

- 20 N. Gilbert, *Agent-based models. Quantitative applications in the social sciences* (Thousand Oaks 2008), 15; Macy en Willer, 'From factors to actors', 144.
- 21 J. Van Bavel, 'Evolutionary approaches to historical demography and agent based modeling', in: K. Matthijs, S. Hin, J. Kok en H. Matsuo (red.), *The future of historical demography. Upside down and inside out* (Leuven en Den Haag 2016), 106-109; J. Van Bavel en A. Grow, 'Introduction: Agent-Based Modelling as a Tool to Advance Evolutionary Population Theory', in: A. Grow en J. Van Bavel (red.), *Agent-based modelling in population studies. Concepts, methods, and applications* (Cham 2016), 3-26.
- 22 Van Bavel en Grow, 'Agent-based modelling', 9.
- 23 O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', *AAG Bijdragen* 24 (1984), 1-57.

In de verklaring van de vruchtbaarheidsdaling speelt steeds mee het relatieve gewicht van enerzijds *aanpassing* (aan gewijzigde demografische verhoudingen of de economische situatie) en anderzijds *innovatie* (een nieuwe, meer rationele houding ten opzichte van seksualiteit en voortplanting). De uitkomsten van het Princeton Fertility Project, waarin onder andere het belang van taal(grenzen) in de ruimtelijke verspreiding van lagere vruchtbaarheid werd aangetoond, onderstreepten het belang van diffusie van vernieuwend gedrag, maar tot op heden is nog onduidelijk hoe die overdracht is verlopen. Welke rol speelt daarin bijvoorbeeld het kopiëren van het gedrag van sociaal hoger geplaatsten, wat is de rol van migratie in het overdragen van nieuwe mentale houdingen en welke rol spelen ervaringen en contacten van vrouwen op de werkvloer?²⁴ Dergelijke fundamentele processen zijn uiterst moeilijk uit de bronnen te distilleren en nauwelijks in standaard modellen te vangen. Ze lenen zich wel voor een ABM simulatie.

Voor Frankrijk is door González-Bailón en Murphy een simulatie uitgevoerd om het complexe ruimtelijke patroon van vruchtbaarheidsniveaus in de negentiende eeuw – die niet te herleiden zijn tot sociaal-economische omstandigheden – te verklaren.²⁵ Of, althans, de mogelijke rol van diffusieprocessen in die verklaring in te schatten. Zoals steeds worden hypothetische vrouwen gegenereerd en voorzien van de sterftekansen passend

24 Zie voor enkele studies die op deze vragen ingaan: C. Matthys, *Sex and the city. Servants and the diffusion of fertility control in Flanders, 1830-1930* (Gent 2012); A. Janssens, *Labouring lives: women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern 2014).

25 S. González-Bailón en T. Murphy, 'The Effects of Social Interactions on Fertility Decline in Nineteenth-Century France: an Agent-Based Simulation Experiment', *Population Studies* 67:2 (2013), 135-155; S. González-Bailón en T. Murphy, 'When smaller families look contagious: a spatial look at the French fertility decline using an agent-based simulation model', *Oxford Discussion Papers in Economic and Social History series* 71 (2008).

bij hun Département en periode. De bevolkingsdichtheid van het Département speelt ook een rol in het model. Als de vrouw de volwassenheid bereikt, wordt haar kindertal bepaald door haar eigen (van haar moeder overgenomen) kinderwens, maar ook door de in haar omgeving aanwezige vrouwen die het jaar ervoor volwassen waren geworden. In de simulatie kan men experimenteren met grotere of kleinere beïnvloeding door de omgeving. De Franse Revolutie wordt gezien als een ‘exogene schok’, en aanhangers worden verondersteld gemotiveerd te zijn tot een lager kindertal. Een en ander wordt geoperationaliseerd door de regionale verspreiding van de klerikale eed van trouw aan de Constitutie (1790). Het simulatiemodel laat zien hoe vanuit de revolutionaire haarden in de loop van de daaropvolgende decennia de daling van de fertiliteit verlopen kan zijn.

Het model dat voor Zweden is ontwikkeld is verfijnder, want houdt rekening met sociale en ruimtelijke variatie in diffusieprocessen.²⁶ Klüsener en collega’s baseren zich op Simon Szreter’s beroemde notie van *communicating communities*²⁷ ofwel de persoonlijke netwerken waarbinnen mensen nieuwe ideeën over gezinsplanning opdeden. Ze proberen te simuleren hoe pioniers (bijvoorbeeld mensen uit landen met een vroege fertiliteitsdaling of mensen uit grote steden) in contact konden komen met mensen in dezelfde regio, dezelfde en andere sociale lagen, en met mensen uit andere regio’s. Voor de communicatie tussen Zweedse gebieden gebruiken ze geobserveerde migratiegegevens. Door de algoritmen van de *agents* en hun onderling contact te variëren kunnen verschillende vormen van diffusie worden getest in verschillende simulaties. De gesimuleerde ruimtelijke verspreidin-

26 S. Klüsener, F. Scalone, en M. Dribe, ‘Exploring the Role of Communication in Shaping Fertility Transition Patterns in Space and Time’, in: A. Grow en J. Van Bavel (red.), *Agent-based modelling in population studies. Concepts, methods, and applications* (Cham 2016), 369-403.

27 Simon Szreter, *Fertility, class, and gender in Britain, 1860-1940* (Cambridge 1996).

gen worden vervolgens vergeleken met het ruimtelijke vruchtbaarheidspatroon van 1880-1900.

Agent-gebaseerde modellen lijken een belangrijke aanvulling te zullen worden op de gereedschapskist van (historisch-) demografen, met name door de mogelijkheden om de plausibiliteit van hypothesen te toetsten. Ze vormen zelf geen ‘bewijs’ voor een historisch proces, zelfs niet als de uitkomsten van de simulaties keurig overeenkomen met geobserveerde patronen. Van Bavel en Grow merken op dat het makkelijk is net zo lang aan de knoppen te draaien (lees: algoritmen aan te passen) tot overeenkomst is bereikt. Ze pleiten voor een voorzichtiger benadering waarbij ook simulaties voor alternatieve hypothesen worden gedraaid, zodat een ‘gezonde concurrentie’ van verklaaringsmodellen ontstaat.²⁸

Besluit

Het uitvoeren van een simulatie is aardig omschreven als ‘replaying the tape of history’.²⁹ De historicus voegt zelf de elementen van het historische proces toe (of laat ze weg), speelt de band opnieuw af, en bekijkt dan de uitkomsten. Er is daarbij steeds een lastige afweging tussen een simpel, maar weinig realistisch model, of een complex model dat weer moeilijk te interpreteren is. Voorlopig zullen de toepassingen beperkt blijven, want de methode kent nog steeds een stevige leercurve, terwijl de resultaten lang niet altijd eenduidig zijn. Een alfa-informaticus als Onno Boonstra zou er eens goed voor moeten gaan zitten...

28 Van Bavel en Grow, ‘Agent-based modelling’, 11.

29 González-Bailón en Murphy, When smaller families look contagious, 19.

Een protestantse socioloog onder katholieke historici

Het was via een onderwijsstimuleringsproject dat Onno indertijd de Katholieke Universiteit binnen kwam. Er moest uitgezocht worden hoe het zat met het gebruik van de computer onder historici en op basis daarvan zou er een nieuwe cursus ontworpen worden. Of zo iets. Dat was, als ik me niet vergis rond 1980. Op een klein uitstapje naar Tilburg na, is Onno nooit meer weggegaan bij de inmiddels tot Radboud omgedoopte Universiteit. Het lijkt achteraf vanzelfsprekend, maar dat was het allemaal niet. Onno moest twee wezenskenmerken aanpassen: hij werd een socioloog onder historici en een protestant onder katholieken.

Ondergetekende is een van de weinigen, zo niet de enige, die deze hele carrière als collega heeft mogen volgen. Levenslopen raken zo verstrengeld en je maakt mee hoe het de ander vergaat. De feitelijke aanstellingen, tijdelijk, voor onbepaalde tijd, bij de faculteit, bij geschiedenis, ik laat ze graag voor wat ze zijn. In andere bijdragen aan deze bundel komen ze aan bod. Ik wil wel een paar persoonlijke kanttekeningen maken bij de – hoe je het ook draait of keert – imposante Nijmeegse loopbaan van Onno. En ja, het is een constructie door één ooggetuige, geen reconstructie met objectieve waarde. De lezer is bij dezen gewaarschuwd.

Hoe zat het bijvoorbeeld met de integratie van die protestant in het katholieke Nijmegen? Er waren in die tijd nog geen inburgeringscursussen en dus moest de nieuwkomer zijn weg zoeken in een oerwoud van ongeschreven regels en algemeen geaccepteerde gewoontes. Bovendien waren dit regels en gewoontes die

door buitenstaanders nogal eens betiteld worden als betuttelend en ondoorzichtig. Dat is niet eenvoudig als je zelf recht in de leer bent en van achterkamertjesgerommel wars. Natuurlijk leidde dit nu en dan tot grotere of kleine meningsverschillen die overigens nooit uit de hand zijn gelopen. Daarvoor is Onno's levenshouding te zeer stoïcijns. Ik herinner me een voorval waarbij ik Onno over een vertrouwelijke zaak wilde polsen. Zoals te doen gebruikelijk deed ik de deur achter me dicht om meeluisteren onmogelijk te maken. Onno's reactie was veelzeggend. Hij stoof langs me heen en opende de deur weer. Hoezo achterkamertjes?

Terugkijkend zie ik een collega die bijzonder collegiaal en meevoelend was, maar altijd enige afstand heeft gehouden, tot de opleiding, tot de vakgroep, tot de faculteit. Onno hoorde er onmiskenbaar bij. Denk maar aan al die keren dat de ESG-club weer eens een lied of sketch moest voorbereiden bij een promotie of andere feestelijke gebeurtenis. Maar aan de andere kant maakte hij de indruk steeds met de deur in de hand te blijven staan. Ik hoor er wel bij, was de boodschap, maar niet onvoorwaardelijk. Als jullie het te gek maken, ben ik vertrokken.

Voortbordurend op dat thema: het is niet gebruikelijk te promoveren aan een andere universiteit dan die waar je werkt. Onno heeft dat wel gedaan. Het contact met Ad van der Woude, professioneel en persoonlijk, woog zo zwaar dat de veilige weg, promoveren in Nijmegen, geen optie was. Althans geen optie waarvoor Onno koos. Principes, weet je wel. De aula in Wageningen was niettemin goed gevuld met Nijmeegse collega's.

En trouwens, hoe zat het nu met de integratie met de socioloog onder de historici? Volgens mij verging het de socioloog gemakkelijker dan de protestant. Alhoewel Onno generaties historici de beginselen van kwantitatief historisch onderzoek heeft bijgebracht – ik herinner me nog levendig de colleges SAS die hij collega's gaf in de beginjaren – heeft hij ook als geen ander gepropageerd dat het geschiedverhaal verteld moet worden, dat de historische sensatie moet worden opgezocht. Hij heeft zich

nooit verloren in een steeds verdere technische specialisatie die ons begrip van onze voorgangers in de tijd niet recht evenredig vooruit heeft geholpen. Ze zijn er nog, dacht ik een tijd terug, toen ik hem hoorde vertellen dat hij vaak heel lang zat te zoeken naar die ene mooie manier om een bevinding op papier te zetten. Ze zijn er nog, die ouderwetse historici, om me vervolgens te realiseren dat ik de facto met een socioloog van doen had. Nee, met die integratie is het helemaal goed gekomen.

De integratie met de stad Nijmegen is niet helemaal gelukt. Op enig moment heeft onze collega ervoor gekozen in Arnhem te gaan wonen. Wie de rivaliteit tussen de twee steden kent, weet dat dit geen eenvoudige stap is. Zeker niet als men vervolgens een seizoenskaart voor Vitesse koopt. Had hij ook in Nijmegen al die tijd toch een beetje met de deur in de hand gestaan? Hoe dan ook, bestudeert Onno tegenwoordig de Arnhemse geschiedenis eerder dan de Nijmeegse. De keus voor Arnhem was overigens geen keus tegen NEC, maar een keus gebaseerd op persoonlijke overwegingen. Jarenlang gold Onno Boonstra op het historisch instituut als de spreekwoordelijke vrijgezel. Het paste ook wel bij het karakter dat velen bij hem meenden te zien. Geen al te definitieve banden. De plezierige verbazing was er niet minder om toen Meet ten tonele verscheen en Onno van verstokt vrijgezel tot toegewijd echtgenoot transformeerde. Wie hem over Meet en zijn zonen Eize en Maarten hoort vertellen weet dat hij in Arnhem bij die drie zijn onvoorwaardelijke plek heeft gevonden. Helemaal de deur niet in de hand, maar helemaal dicht.

Levenswijzers – “life-scripts”: een fenomeen uit de/met een geschiedenis

Inleiding

Tijdens zijn laatste jaren aan de Radboud Universiteit heeft Onno Boonstra zich ook bezig gehouden met het recentelijk door historici van allerlei pluimage ‘ontdekte’, c.q. als onderzoeksobject omarmde fenomeen “life-script”. In het kader van de samenwerking tussen de Nijmeegse onderzoeksgroepen cultuurgeschiedenis en sociaal-economisch-demografische geschiedenis leidde dat onder andere tot de mede door hem geredigeerde bundel *Historical research on cultural life scripts*.¹ In dit korte artikel wil ik de problematiek van de levenswijzers opnieuw uitwerken.

Hoewel soms een ‘ge-scripte’ levenswijze te deduceren valt uit de levensfeiten van een individu of groep – waarbij dan sprake lijkt te zijn van zelfregulering, al dan niet door interiorising van (impliciete) externe voorschriften en verwachtingen² – zoeken historici toch ook graag naar teksten waarin dezulke expliciet verwoord zijn, om vervolgens na te gaan of de leden van een bepaalde populatie inderdaad het ‘voorgeschreven’ leven gestalte hebben gegeven.

Dergelijke normatieve en normerende teksten zijn natuurlijk

- 1 O.W.A. Boonstra, e.a. (red.), ‘Historical research on cultural life scripts. An exploration of opportunities and future prospects’, *Historical Social Research* 39:1 (2014), 7-164.
- 2 Zie, bijvoorbeeld: P. Rietbergen, ‘Cardinal-Prime Ministers, ca 1450-ca 1750: Careers between Personal Choices and Cultural Life Scripts’, in: *Historical Social Research* 39:1 (2014), 48-75.

al heel oud. Moralistische verhandelingen die ‘de’ mens voorhielden hoe hij of zij het leven diende in te richten – om god of de goden te behagen, om vanuit een zedelijk perspectief de samenleving goed te dienen – vindt men in de Griekse cultuurkring van de Europese “oikoumenè” evengoed als in het Vedische India of het Confucianistische China: zowel de *Lun-yu* als de *dharmasutras* zijn levenwijzers en dat is, in zekere zin, zelfs de *Ilias*. Dat alleen ‘de geletterde mens’ zulke teksten tot zich nam, spreekt vanzelf. Dat hij ernaar leefde, is veelal minder evident...

Interessanter zijn teksten die zich richten tot een specifieke groep, omdat zij ons meer gedetailleerd inzicht geven in de normen en waarden die het functioneren ervan poogden te reguleren. Iedereen kent de Christelijk-monastieke leefregel: toegeschreven aan de H. Benedictus, bepaalt zij reeds anderhalf millennium leven en werken van katholieke kloosterlingen, sedert de zestiende eeuw in de hele wereld. Juist ook in die zestiende eeuw, toen Europa’s ‘vroeg-moderne’ staten vorm kregen, werd ‘de vorst’ onderwerp van analyse en werd hem, dikwijls, een ‘spiegel’ voorg gehouden die, zeker als daarin zijn functioneren in brede zin werd becommentarieerd, eigenlijk een “life-script” was. Volgens sommige interpretaties is Niccolò Machiavelli’s tractaat *Il Principe*, dat in 1532 werd gedrukt, daarvan het meest beroemde of beruchte voorbeeld, al blijft de vraag: was het een handboek voor de tiran of juist een verhulde kritiek op tirannie?³ Ook op heel ander vlak ontstonden levenswijzers. In 1530 vertelde Desiderius Erasmus – die al veel eerder dan de Florentijn een vorstenspiegel geschreven had – aan beschavingsbehoefte Europeanen hoe jonge mensen zich dienden te gedragen, in zijn *De civilitate morum puerilium*. Zijn goeddeels onomstreden regels vonden, in allerlei varianten, eeuwenlang gehoor.⁴

3 M. Viroli, *Niccolò’s Smile: a biography of Machiavelli* (New York 2000); A. Gilbert, *Machiavelli’s Prince and its forerunners* (Durham 1938).

4 J. Arditi, *A Genealogy of Manners. Transformations of social relations in France and England from the fourteenth to the eighteenth century* (Chicago 1998).

Zelf maakte ik ooit studie van de voorschriften die in de zestiende eeuw werden uitgevaardigd voor bestuursambtenaren in een van Europa's meest gecentraliseerde moderne staten, het 'Patrimonium van de H. Petrus'.⁵ Petrus' opvolger, de leider van de Katholieke Kerk, was immers tevens vorst: paus en koning! Bij dat onderzoek stiet ik ook op "scripts" voor tal van andere (beroeps-)groepen: bisschoppen, hovelingen, studenten, ja zelfs koks.⁶

Dat al die levenswijzers eveneens in de zestiende eeuw ontstonden, heeft zeker te maken met de reguleringsbehoefte die althans in Europa met name elites ervoeren om hun allengs complexere samenleving structuur te geven – zoals Norbert Elias al in 1939 aangaf in zijn baanbrekende studie over 'het beschavingsproces'⁷ –, maar evenzeer met de mogelijkheid om zulke regels metterdaad onder de beoogde doelgroep te verspreiden, via de recent geïntroduceerde boekdrukkunst namelijk.⁸ Zulke gedrukte teksten bieden weliswaar niet de tegenwoordig zo gewenste "big data", maar analyse ervan kan toch bijdragen tot beter zicht op het functioneren van de vele, anonieme 'actoren' die als groep werden benaderd.

5 P. Rietbergen, 'Problems of Government. Some observations upon a sixteenth-century Istruttione per li governatori delle città e luoghi dello Stato Ecclesiastico', in: *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, nova series 6 (1979), 173-201.

6 P. Rietbergen, *Power and Religion in Baroque Rome* (Leiden 2006), 144-145, 161; P. Rietbergen, *Bij de Paus aan Tafel. Culinaire Cultuur in Rome en Europa ten tijde van de Renaissance en de Barok* (Amersfoort 2011); P. Rietbergen, *Europe: A Cultural History* (Londen 2015), 258, 318, 327-328.

7 N. Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes; Zweiter Band. Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf einer Theorie der Zivilisation* (Basel 1939).

8 Rietbergen, *Europe*, 237, 259.

Een manuscript “script”

Sommige levenswijzers werden juist niet gedrukt, zeker niet als ze bedoeld waren voor de allermachtigsten in een samenleving – voor hen die, juist omwille van de handhaving en uitbreiding van hun invloed, adviezen kregen waarvan de inhoud door minder machtige en wellicht daardoor minder cynische meelezers misschien niet als ethisch acceptabel zou zijn geduid. Niet voor niets ontstonden juist over de (a-, dan wel im-)moraliteit van Machiavelli's na veel gekrakeel uiteindelijk toch gedrukte vorstenspiegel zulke heftige, tot op heden voortdurende discussies.

Die overwegingen zullen misschien ook gegolden hebben voor een deel van de adviezen die zijn verwoord in de handschrifttekst die ik hier kort wil analyseren.⁹ Het betreft een anoniem memorandum dat de titel *Manuale* heeft, hoewel de auteur ook de term “specchio”, ‘spiegel’ gebruikt.¹⁰ Het was opgesteld voor Francesco Barberini (1597-1679), neef van de in 1623 tot paus gekozen kardinaal Maffeo Barberini (1568-1644), die tot zijn dood de stoel van Petrus bezette als Urbanus VIII.

Naar goed gebruik verhief ook deze nieuwe pontifex een naaste verwant tot kardinaal; Urbanus was zelfs extreem familieziek, en verleende behalve aan Francesco aan nog twee neven de rode hoed, alsmede aan een broer en een zwager.¹¹ Eveneens

- 9 Mijn uitgangspunt is hetgeen ik ter zake schreef in: P. Rietbergen, *Power and Religion in Baroque Rome. Barberini Cultural Politics* (Leiden 2006). Ik benader de thematiek nu echter vanuit meer op de “life-script”-discussie gebaseerde inzichten.
- 10 De tekst is te vinden in: Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Serie Barberini Latini, vol. 5672. Ik citeer de tekst als: *Manuale*.
- 11 Over het pauselijk nepotisme zie: W. Reinhard, ‘Papal power and family strategy in the sixteenth and seventeenth centuries’, in: R. Asch, e.a. (red.), *Princes, patronage, and the nobility: the court at the beginning of the Modern Age, c. 1450-1650* (Oxford 1991), 321-56. Het fenomeen bestond natuurlijk ook aan andere hoven.

naar goed gebruik gaf de nieuwe paus bovendien de ‘kardinaal-nepoot’ de op een-na-hoogste bestuurlijke positie binnen de Pauselijke Staat en de Kerk, die van “cardinal-padrone” – de titel drukt diens bijzondere macht duidelijk uit; wij zouden de functie nu omschrijven als ‘eerste minister’ of ‘premier’.

De sterk normatieve tekst die de naamloze raadgever waarschijnlijk in 1623 of 1624 voor de nog relatief jonge Francesco opstelde, legt in 125 kortere en langere hoofdstukjes uit met welke aspecten van beleid en bestuur de nieuwe kardinaal geconfronteerd zal worden, en welke keuzes hij dus zal moeten maken, hoe hij die verstandig kan doen, en hoe hij er mede daardoor voor kan zorgen dat hij zijn positie optimaal vervult. Aangezien de “cardinal-padrone” zijn leven goeddeels leidde op het wel heel publieke toneel van Staat en Kerk, bevat de tekst ook gedragsregels over, zelfs, zulke zaken als hoe te zitten en te staan, hoe te spreken en te zwijgen. Juist op die momenten herkent de een-en-twintigste eeuwse lezer de auteur van dit ‘handboekje’ – dat, aangezien het zoveel levensgebieden bestrijkt, inderdaad een levenswijzer, een “life-script” is – als een vroeg-moderne “spindoctor”.

Bijna de helft van de hoofdstukjes van het *Manuale* behandelt de vraag wat Francesco, net getooid met het purper, moet doen om een werkelijk waardig ‘Prins van de Kerk’ te zijn. Want dat zijn de kardinalen: vorsten onder die super-vorst, de paus, maar tevens: collectief heersers van de Kerk en de Pauselijke Staat wanneer een paus sterft en een “sede vacante” aanbreekt. De eerste tien hoofdstukjes schetsen dan ook de geschiedenis en actualiteit van de kardinale positie en van het College van Kardinalen.¹²

Zijn vorstelijke positie mag Francesco niet blind maken voor zijn belangrijkste plicht, een deugdzaam mens te zijn of – beter

¹² *Manuale*, hfdst. I-I I.

gezegd – te worden, want absolute deugdzaamheid is niet bereikbaar. Het pad ernaar toe wordt gemarkeerd door de morele meer dan door de intellectuele deugden, zegt de schrijver, oftewel: zedelijke vervolmaking is belangrijker dan studie. Aan de detaillering daarvan wijdt de auteur de volgende pagina's.¹³

Dat neemt niet weg dat Barberini zich tevens in de theologie en filosofie moet verdiepen. Bovendien moet hij inzicht krijgen in de bestuurspraktijken van Kerk en Staat, waarvoor kennis van allerlei administratief-juridische zaken nodig is.

Op geheel ander vlak ligt de aansporing dat Francesco zich bewust moet zijn van de deugden “liberalitas” en “munificentia”: hij moet de rijkdommen die hem als pauselijk nepoot nu eenmaal toevallen ruimhartig besteden, en, vooral, voegt de auteur eraan toe: het publieke belang ermee dienen.¹⁴ Duidelijk is dat hij doelt op de – zijns inziens kennelijk te vele – pausneven die in het verleden alleen op zelfverrijking uit geweest waren, en slechts de belangen van hun familie hadden gediend; zij hadden het ‘systeem’ dat het pauselijk nepotisme was (geworden), en dat de schrijver niet *per se* veroordeelt, een allengs slechtere naam gegeven, en vergaten dat ‘Rome’ te allen tijde het voorbeeld moest zijn voor de hele Christenheid.

Doch behalve kardinaal werd Francesco ook “padrone”, ofwel, zoals de functie soms wat exacter werd ingevuld: “Soprintendente dello Stato Ecclesiastico”. Eigenlijk zegt de auteur het nog betekenisvoller wanneer hij stelt dat de man die deze positie bekleedt ‘de belangrijkste actor is die, naast Zijne Heiligheid, gesteld is op dit Toneel van de Heilige Kerk, waar hij door de hele wereld wordt gezien.’¹⁵ Hij schetst ook de achtergrond van deze situatie.

¹³ *Manuale*, hfdst. 12; 22-69.

¹⁴ *Manuale*, hfdst. 56-64.

¹⁵ *Manuale*, hfdst. 15.

De meeste pausen zijn, als zij Petrus opvolgen, reeds bejaarde mannen – bedenken we dat in de zestiende en zeventiende eeuw een man van tussen de vijftig en de zestig als oud gold! Zij behoeven dus de steun van een jonger, maar ook van een vertrouwd persoon en kiezen daarom een familielid om hen te helpen de zaken van Kerk en Staat naar behoren te bestieren.¹⁶ Die verantwoordelijkheid is allerm minst een sinecure. De schrijver benadrukt dat Francesco dagelijks de talloze brieven zal moeten lezen – duizenden per jaar! – die in Rome van over de hele wereld binnen komen, en naar de talloze mondelinge rapporten zal moeten luisteren waarin hem de problemen van de Wereldkerk en van de Pauselijke Staat worden voorgelegd. Wekelijks overleg met de leiders van de belangrijkste Vaticaanse departementen is eveneens nodig; ook zij beschikken over relevante informatie, maar dienen natuurlijk goed aangestuurd te worden. Tevens dient Francesco een wekelijkse audiëntie te houden – wij zouden nu zeggen: een publiek spreekuur – waar mensen hun vragen en zorgen kunnen uiten. Het is verstandig daarbij altijd een aantal ter zake deskundige ambtenaren aanwezig te laten zijn: dat verbetert de bestuurlijke efficiency.

Alle informatie die hij zo vergaart, zal Francesco in staat stellen zijn pauselijke oom die adviezen te geven die voor een juiste besluitvorming noodzakelijk zijn. Maar om die rol goed te kunnen vervullen, dient hij zich te omringen met bekwame mannen, zowel als leden van zijn ‘staf’, in Rome, alsook als ambtenaren die de Pauselijke Staat bestieren en, minstens zo belangrijk, als nuntii die de pauselijke buitenlandse politiek gestalte moeten geven. Het is daarom zinvol dossiers aan te leggen van personen die de potentie hebben zulke functies goed te vervullen.

Zeker als leden van zijn “famiglia” – de term dekte zowel het begrip ‘hof’ als, inderdaad, wat wij nu een ‘staf’ zouden noe-

¹⁶ *Manuale*, hfdst. 18.

men – dient de kardinaal-nepoot mannen van kaliber te kiezen. Al dan niet van adellijke achtergrond, moeten zij in elk geval geschoold zijn in de diverse wetenschappen, zonder nu direct beroepsgeleerden te zijn.¹⁷ Zij dienen bovendien te kunnen oordelen over artistiek-esthetische kwesties, om te kunnen adviseren bij de vele projecten die een kardinaal-nepoot en zeker een “cardinale-padrone” moet entameren ter meerdere eer en glorie van Rome en van de Kerk.

Doch omdat deze groep zo nauw met hem zal samenwerken en verkeren, dient Francesco ervoor te waken een van hen te bevorkeuren. Dat gevaar ligt op de loer, want velen zullen hem in de jaren die komen naar de mond praten, om bij hem in het gevlij te komen. Specifieke gunsten verlenen aan de een boven de ander geeft onvermijdelijk jaloezie en dus onrust, en – dat lijkt althans de impliciete waarschuwing van de auteur – zou er bovendien toe kunnen leiden dat de publieke opinie gaat speculeren over eventuele seksuele relaties tussen de nepoot en zulk een favoriet.¹⁸ Doch zelfs als zulke mannen niet zelf het bed met hem delen, zullen zij wellicht proberen macht over hem te krijgen door hem te verleiden op andere wijze toe te geven aan de genoegens van het vlees.¹⁹

Deze vermanende woorden waren natuurlijk gebaseerd op het besef dat dergelijke relaties werden bevorderd doordat niet alleen de Curie in het algemeen maar ook de kardinaalshuishoudens in het bijzonder voor het overgrote deel uit mannen bestonden. In het verleden waren er aanwijsbaar homoseksuele contacten geweest tussen kardinalen en hun hovelingen, en, zelfs ook, tussen nepoten en hun vertrouwelingen. Ja zelfs, de geschiedenis vertelt dat enkele jaren later Francesco's jongere

¹⁷ *Manuale*, hfdst. 123-125.

¹⁸ *Manuale*, hfdst. 105.

¹⁹ *Manuale*, hfdst. 123.

broer, de eveneens tot kardinaal verheven Antonio Barberini, bekend werd om zijn betrekkingen met mannen, onder anderen zijn favoriete castraat.

Overigens waren er, eveneens in het verleden, veel meer kardinalen geweest die de vleselijke geneugten juist bij het andere geslacht hadden gezocht en hun celibaatgelofte met vrouwen hadden geschonden – zoals ook de zojuist genoemde Antonio. Tegen die behoefte, waarin onder andere Rome's talloze bordelen ruimschoots voorzagen, was de waarschuwing dus eveneens gericht.

De auteur verhult niet dat, hoezeer de kardinaal-nepoot zijn best ook zal doen, onvermijdelijk rivaliteit zal ontstaan tussen de mannen die zijn onmiddellijke entourage vormen; die situatie, suggereert hij, mag Francesco benutten om zo zijn gezag over de groep te handhaven en versterken.²⁰ Tegelijk echter dient hij ervoor te zorgen, dat hij zijn vertrouwelingen koestert door hen altijd met de grootst mogelijke hoffelijkheid te benaderen, onder andere door juist van hen niet te vergen dat zij in hun gedrag voortdurend de strenge etiketteregels volgen van staan en zitten, zwijgen en spreken. Ook is het zinvol dat hijzelf zich ten opzichte van hen bewust is van zijn gelaatsuitdrukking, zijn gebaren, zijn woordkeuze: een zekere informaliteit hierin kan de band versterken die hij met zijn omgeving opbouwt.²¹

Dat Francesco volgens de auteur van het *Manuale* bij al zijn keuzes – van de mensen met wie hij moet werken, maar ook van zijn eigen gedragingen jegens hen – tevens op de toekomst dient te letten, is een interessant punt. Immers, betoogt de schrijver: als hij zijn medewerkers niet volgens deze uitgangspunten rekruteert en hen op goede wijze stimuleert, zal juist deze groep – waaruit gezien hun functies en expertise te zijner tijd nieuwe

²⁰ *Manuale*, hfdst. 118.

²¹ *Manuale*, hfdst. 86; 88; 89-90.

kardinalen voortkomen die op hun beurt ooit een nieuwe paus zullen kiezen – minder geschikt zijn dan voor de Kerk wenselijk is.²² Van Francesco's keuzes hangt mede af of diegenen die hoogste rangen van de Curie zullen bereiken die naar Rome zijn gekomen om zich te vervolmaken in de deugden die de Kerk, als 'moeder', leert, dan wel lieden die het slechts om macht en rijkdom te doen is. Kortom, in een bredere context bezien bepaalt de "cardinal-padrone" van het moment – de auteur benadrukt dat ook Francesco slechts een van de velen is die "pro tempore" de functie vervullen – of de wereld van de Christenen ook een werkelijk Christelijke Republiek zal zijn.²³

In zijn contacten met anderen, bijvoorbeeld diplomaten, die eveneens om zijn gunsten zullen werven, dient Francesco uitgesproken omzichtig te zijn. Een levendige betoogtrant kan helpen te voorkomen dat problemen die ter tafel liggen te zwaar worden. Antwoorden op concrete vragen of verzoeken formuleert men daarentegen 't best afstandelijk, bedachtzaam. Toch mag, benadrukt de auteur, juist een Prins van de Kerk niet vervallen in gedrag dat al gauw de roep van verholde arrogantie zal krijgen, zeker als men, zoals geestelijken te vaak doen, publiekelijk nederigheid veinst. Waarachtigheid is essentieel.²⁴

Tezelfdertijd beseft de schrijver – ongetwijfeld een man die de wereld kende – heel goed dat men niet altijd de waarheid kan spreken, dat er zoiets bestaat als een, zijns inziens geoorloofd 'eerlijk veinzen', of 'eerlijk verbergen', zo lang als men Gods belangen maar niet schaadt.²⁵ Het is overigens onthullend te lezen dat de historische voorbeelden die hij van dergelijke situaties geeft erop duiden dat een 'veinzen' tegen Protestanten toegestaan, tegen Katholieken echter onjuist is.

²² *Manuale*, hfdst. 77-82.

²³ *Manuale*, hfdst. 101.

²⁴ *Manuale*, hfdst. 92.

²⁵ *Manuale*, hfdst. 94.

In het verlengde hiervan adviseert de anoniem Francesco om nooit wezenlijke informatie prijs te geven, en, minstens publiekelijk, ook altijd te weigeren zulke informatie te ontvangen, zeker als ze hem onder het mom van geheimhouding wordt verstrekt.²⁶

Tot slot vermaant de auteur Francesco ervoor te zorgen dat hij, omringd door bekwame en deugdzame medewerkers en steeds goed op de hoogte van alles wat in de Christelijke wereld speelt, in zijn voornaamste rol – adviseur maar ook steun-en-toeverlaat van de paus – geen al te uitgesproken standpunten inneemt. Doet hij dat wel, dan zal hij zeker negatief beoordeeld worden in de publieke opinie en, gevaarlijker nog, door Europa's vorsten wier positie en politiek mede door de pauselijke beslissingen wordt bepaald. In vroeger tijden hadden immers hun al te evident-partijdige acties ertoe geleid dat nepoten zoals Cesare Borgia – de neef maar, in feite, zoon van paus Alexander VI – en de twee Carafa-neven van Paulus IV, in een heel kwaad daglicht kwamen te staan. Kortom, het was in Francesco's belang dat de wereld wist dat de uiteindelijke beslissingen altijd door de paus genomen werden.

Dat was, dunkt me, een verstandig advies, al was het maar omdat zeker in crisissituaties heersers zich maar al te graag verscholen achter hun raadgevers, of het publiek, om de heerser vooralsnog te sparen, juist riep om het hoofd van diens 'slechte' adviseurs.

Ter afsluiting

Twee overwegingen mogen dienen als afsluiting van deze korte studie. Zij gelden, mijns inziens, ook voor analyse van het fenomeen "life-script" *tout court*.

²⁶ *Manuale*, hfdst. 97-100.

Natuurlijk is het interpretatief-methodisch niet eenvoudig vast te stellen of, en zo ja in hoeverre Francesco Barberini tijdens zijn lange leven de voorschriften gevolgd heeft die hem als jonge man door de anonieme memorandum-auteur werden aangereikt. Wie zijn gedrag en acties op de vele genoemde terreinen onderzoekt, merkt dat elk ervan een onderzoeksveld vormt dat alleen al qua bronnenmateriaal onthutsend omvangrijk is. Bovendien ontbreekt een gedegen, moderne biografie van deze zeer invloedrijke kardinaal-nepoot, die bij toetsing van de invloed van dit geschrift op zijn doen en laten als leidraad zou kunnen dienen. Maar ook als zo'n levensschets alsnog geschreven zou worden, zou het risico bestaan dat de auteur, weet hebbende van het bestaan van deze levenswijzer, zich in zijn analyse mede daardoor zou laten leiden – “hineininterpretieren” is een van de gevaren van de mens- en geesteswetenschappelijke professie. En al zou ikzelf graag vaststellen dat kardinaal Barberini inderdaad acht geslagen heeft op het voor hem geschreven ‘handboek’, ik zou dat dan vooral doen door vergelijking ervan met het enige biografische overzicht waarover wij beschikken, in de jaren 1660 in handschrift opgesteld door Antonio Spano, achterneef van een man die decennia-lang Francesco’s persoonlijke dienaar was.²⁷ Maar wie kan bepalen of, en zo ja in hoeverre ook Spano niet in deze valkuil getrapt is?

Wat is dan de waarde van deze bron, van deze levenswijzer, geschreven als zij is voor een enkel, concreet persoon? Wel, de tekst is minder evenementieel-uniek dan men wellicht denkt. Immers, de functies die Francesco Barberini ging bekleden en waarop het memorandum hem voorbereidde, plaatsten hem in de hoogste regionen van de macht zoals die van de late vijftiende tot de late zeventiende eeuw in het bestuurlijke apparaat van de Katholieke Kerk gestalte kreeg. Iedere paus koos een nieuwe

27 De manuscripttekst bevindt zich in: BAV, Archivio Barberini, Indice 1, vol. 747. Zie ook: Rietbergen, *Power and Religion*, o.c., 160; 173.

“cardinale-padrone”. Elk van hen opereerde in een wereld van, minstens ogenschijnlijk, steeds wisselende, unieke krachtsverhoudingen. Echter, “for better or for worse”, de Kerk, hoezeer ook geschetst als onbeweeglijk en onveranderlijk, ontleende juist aan haar overigens slechts schijnbare immobiliteit haar bestuurlijke kracht. Welnu, de aanbevelingen in de levenswijzer die Francesco in 1623/24 kreeg aangereikt, waren goeddeels van structurele aard. Ik zie ze als de culminatie van gedachten die sedert de vroege zestiende eeuw waren gevormd omtrent het zedelijk maar vooral ook politiek-rationele gedrag dat een man in zijn functie betaamde. Hij profiteerde derhalve van een “life-script” dat al vele malen op bruikbaarheid getoetst was. Evenzo zullen de kardinaal-nepoten en, meer specifiek nog, de kardinaal-eerste ministers die na hem kwamen er ongetwijfeld hun voordeel mee gedaan hebben, totdat in de vroege achttiende eeuw een culturele verandering inzette die een einde maakte aan de verstrengeling van politieke macht en familie-bevoordeling die het pauselijk nepotisme twee eeuwen lang tot een zo invloedrijk maar tevens zo omstreden fenomeen had gemaakt.

Vorbij het speldenkussentje van tante Tien

Eenkele jaren geleden was ik op bezoek bij mijn inmiddels meer dan tachtigjarige tante Tien. Misschien dat er een knoop los zat, misschien was het iets anders, maar in elk geval kwam haar naaidoos tevoorschijn met daarin een piepklein, blauw met grijs geborduurd speldenkussentje. Het is een kussentje van ongeveer 3 bij 3 centimeter, met aan de ene kant een donkerblauw met wit vogeltje, en aan de andere kant de letters G. M. Bij het kussentje hoorde een verhaal, en met dat verhaal kreeg ik het mee naar huis. Een moment van ‘historische sensatie’.

Mijn tante had vanaf haar twaalfde met haar twee broers en haar moeder in de Japanse interneringskampen in Nederlands Indië gezeten. De verhalen hierover waren meestal met enige nuchterheid en humor tot mij gekomen. Veel ging over manieren van overleven, over de sociale aspecten van het kampleven. Ik wist al vanaf mijn kindertijd dat mijn tante misselijk werd van chutney omdat ze dat in het kamp altijd had gehad. Ze was later woest geweest toen in haar stadje een Japanse week werd gevierd, inclusief een overal wapperende Japanse vlag. Mijn oom leerde me dat je alles kon eten ‘behalve als het stonk’ en hoe je rijst altijd goed kookte met twee vingers water erboven (dat doe ik nog steeds en het werkt). Later werden de verhalen soms schokkend in hun nuchterheid. De ruimte voor hun matrassen in de barakken was bijvoorbeeld steeds groter geworden omdat er zoveel mensen stierven.

Mijn tante vertelde dat ze het speldenkussentje zelf had gemaakt, in het kamp. ‘Er was altijd wel een naald en draad’, ver-

telde ze, en ze wilde graag iets voor haar moeders verjaardag maken. Daarom borduurde ze er de letters G en M op, de initialen van mijn oma. Bij de dood van mijn oma had mijn tante precies naar dit kussentje gezocht, dat wilde ze zelf houden. Nu gaf ze het mij – degene met dezelfde naam als mijn oma. Het kussentje maakte die geschiedenis van mijn ooms, tante en oma in de interneringskampen in al zijn eenvoud aanraakbaar. Een meisje van twaalf of dertien, met haar wil om ondanks alles iets op de verjaardag aan haar moeder te geven. Dat de vrouwen altijd naald en draad bij zich hadden. De tederheid van het geborduurd vogeltje.

In het introductiecollege van Onno Boonstra voor het door ons samen opgezette Onderzoekslab kwam Onno altijd met voorbeelden van wat hij had beleefd als een moment van ‘historische sensatie’, het gevoel dat je op de een of andere manier haast door iets uit het verleden wordt aangeraakt. Hij liet een Romeinse scherf rondgaan uit een opgraving in Nijmegen en besprak een Rode Kruis bericht uit de Tweede Wereldoorlog over een familielid. Wij deelden bij het opzetten van die cursus het idee dat we studenten moesten laten kennismaken met dat deel van het historische vak: de ontroering, fascinatie, vervreemding of opwinding die bronnen teweeg kunnen brengen.

Toch schuilt er wellicht ook een gevaar in het zo eenvoudig, vanzelfsprekend volgen van je gevoel. In dit geval identificeer ik mij uiteraard gemakkelijk met het verhaal van mijn tante. Daar is niets mis mee, maar het is wel maar één kant van het verhaal: dat van de koloniale familie die op een gegeven moment de Japanse bezetting aan den lijve ondervindt in onbarmhartige gevangenkampen. In *De eeuw van mijn vader* wordt eveneens deze kant van het verhaal het meest genuanceerd en invoelbaar uitgelicht. Wat mijn koloniale familie in Nederlands Indië deed, en wat de ervaringen van de niet-Europese bevolking daar waren, wordt even scherp als kort aangestipt: ‘Mijn familie had geluk: op Noord-Sumatra lag het sterftepercentage niet boven de

5 procent, één op twintig dus. (Ter vergelijking: op de plantages bij Medan was veertig jaar eerder het gemiddelde sterftcijfer onder de koelies over drie jaar tijd 20 procent: één op de vijf).¹

Een andere historische sensatie voelde ik tijdens mijn onderzoek voor een bijdrage aan een themanummer over ‘race and face’. Ik volgde het werk van de Duitse koloniale arts, fysisch antropoloog en museumdirecteur Bernard Hagen, een man die rond 1900 zowel een fysisch-antropologische als een hoofd- en gezichtsatlas van Aziatische en Oceanische volken publiceerde.² Beide atlassen bevatten series van tientallen foto’s van mensen van verschillende ‘rassen’ – Chinezen, Tamils, Soendanezen, Papoea’s, enzovoorts. De gezichtsatlas oogt nog wel mooi; de *en face* gefotografeerde mensen kijken mij recht aan en krijgen daardoor een eigen persoonlijkheid. De foto *en profil* die er steeds naast wordt afgebeeld, doet dit helaas weer gedeeltelijk teniet. De gefotografeerde keert zijn of haar blik van mij af, en biedt de gelegenheid voor ongebreideld bekijken en vergelijken. Bovendien doen de twee zo naast elkaar geplaatste foto’s onmiddellijk aan politiefoto’s denken; het is een fotografische standaardisering die precies in dezelfde tijd bij de politie opkwam. Het bladeren door de atlas maakt van mij, de lezer, bovendien een medeplichtige in rassenvergelijking, want voor je het weet ben je de gezichten onderling aan het vergelijken. Op zoek naar zijn ‘anthropologische atlas’ over hetzelfde gebied belandde ik in de afdeling bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek van Leiden, waar ik even snel voor een lezing wat foto’s hoopte te maken. De beelden waren schokkend. Mensen zijn ten voeten uit naakt afgebeeld, van voren, van opzij en van achteren. De camera niet op de ogen, maar op buik en genitaliën gericht. Er zijn

¹ G. Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam 1999), 328.

² Hagen, *Anthropologischer Atlas ostasiatischer & melanesischer Völker* (Wiesbaden 1898); Hagen, *Kopf- und Gesichtstypen ostasiatischer und melanesischer Völker. Atlas mit 50 Doppeltafeln nach eigenen Aufnahmen mit Einleitung und erklärendem Text* (Stuttgart 1906).

sporen van verwondingen, vuile verbanden. De mensen kijken over de kijker heen. Passieve, naakte, tentoongestelde objecten, bladzij na bladzij na bladzij. Mensonterend.

Aanvankelijk had ik de indruk dat Bernard Hagen door Azië en Oceanië had rondgereisd en overal mensen voor de camera had weten te krijgen. De eerste publicatie die ik bestudeerde begon namelijk met een reisverslag van zijn bezoek aan Kaiser Wilhelmsland. Maar omdat mijn onderzoek zich sterk richtte op de praktijken achter dit soort antropologische studies, zocht ik wat meer over zijn leven uit. Wat bleek: de man had helemaal niet gereisd, maar een kleine twintig jaar lang als plantage-arts op Sumatra gewerkt, waar bijna al die rassen tewerk waren gesteld als koelie (behalve de Papoea's uit het Duitse deel van Nieuw Guinea, die hij daadwerkelijk daar bezocht). Verder zoeken naar zijn publicaties leverde lijsten met metingen van koelies op, met naam en toenaam. Voer voor in lichamen en levensstandaarden geïnteresseerde historisch demografen!

Maar er vallen ook andere dingen over te zeggen. Hagen merkt tussen neus en lippen op dat sommige mensen uit de lokale bevolking het vertikten zich te laten opmeten met een antropometer, omdat ze dat associeerden met een koelie-contract zoals dat voor Chinezen werd opgesteld. Volgens Jan Breman waren dit soort metingen bedoeld om weggelopen koelies nadat ze waren teruggehaald te kunnen identificeren.³ De veel gedetailleerder metingen die Hagen had uitgevoerd, en waarbij hij de volledige namen van koelies had genoteerd, zouden dus heel wel ook dienst hebben kunnen doen bij de identificatie van weggelopen koelies. Vergelijkbare antropometrische identificatietechnieken werden immers inmiddels ook bij de Europese politie ontwikkeld?

Verdere studie naar het koelie-systeem op Sumatra maakte het beeld steeds onverkwikkelijker. Je hoeft niet zo diep te delven

3 J. Breman, *Taming the Coolie Beast. Plantation Society and The Colonial Order in South East Asia* (Oxford 1989).

om zeer overtuigend bewijs te vinden van de totale rechteloosheid van de koelies in een zich razend snel ontwikkelend plantage-systeem. Een rechteloosheid die zonder meer aan slavernij doet denken en in ook fysieke wreedheid weinig daarvoor onder deed. Ook Geert Mak beschreef het systeem en zijn ‘excessen’ in enkele treffende, gruwelijke details.⁴ Nog onlangs publiceerde Reggie Baaij een overzicht over slavernij in Nederlands Indië waarin ook het koelie-systeem, hoewel officieel geen slavernij, wegens de grote parallellen toch is opgenomen.

Het bestuurlijk centrum waaromheen dit alles zich afspeelde was Medan. Medan is de plaats waar mijn vader met zijn zussen en broers opgroeide. Langs de vreemde kronkelwegen van mijn historisch onderzoek kwam ik zo ineens weer uit bij mijn eigen familie. Mijn familie die dus indirect betrokken was geweest bij de bijzonder kwalijke praktijken op Sumatra gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw. Volgens Geert Mak had mijn opa zich niet bijzonder druk gemaakt over de situatie van de koelies, hoewel er al sinds het einde van de negentiende eeuw al door meestal linkse tijdgenoten schande van was gesproken. Als dominee had mijn opa zich slechts beijverd voor zondagsrust voor de arbeiders op de plantages, maar daarbij, opnieuw volgens Geert Mak, vooral de Europese werkers willen aanzetten tot kerkbezoek. Dat de koelies daar misschien ook van profiteerden was bijzaak.⁵ Zelf zocht ik mijn opa’s memoires er nog eens op na. Dat hij het koloniale systeem achteraf is gaan veroordelen staat buiten kijf, en in zijn memoires spreekt hij ook zijn verwondering uit over de vanzelfsprekendheid waarmee Nederlanders het recht namen over anderen te heersen en noemt het ‘schuldige tijdgebondenheid’. Maar tegelijkertijd vertelt hij over de hartelijke ontvangst op de plantages, die hij in dagenlange reizen aandeed: de mensen waren daar zo geïsoleerd, schreef hij,

4 Mak, *De eeuw van mijn vader*, 133.

5 Mak, *De eeuw van mijn vader*, 210-211.

dat ze bezoek zeer warm verwelkomden.⁶ Geïsoleerd? Temidden van honderden koelies? De scheidslijnen tussen wij en zij waren zo sterk, zo vanzelfsprekend, dat hij daar zelf ook achteraf nog geen afstand van kon nemen: hij ziet ze niet eens.

De puzzelstukjes die ik zo langzamerhand bij elkaar sprokkel beginnen samen weer een heel ander soort ‘historische sensatie’ te creëren. Ik zoek nog even verder omdat ik me ineens herinner dat er nog een oom in Indië was, de geliefde oom Ludz, die erom bekend stond medicijnen diep te wantrouwen; patiënten die op een pil hoopten hield hij een strook met pillen erop geplakt voor met de tekst: “Aan welke wilt U doodgaan?”. Maar waar was hij arts geweest in Indië? Ik kreeg ineens een bang vermoeden, en inderdaad: net als Bernard Hagen was hij plantagearts geweest.

Zo kwamen in deze nog heel rudimentaire zoektocht verschillende momenten van historische sensatie bij elkaar. Met het ontroerende speldenkussentje, werd ik erfgenaam van een klein, kostbaar, teder gebaar in een mensonterend kamp. Toen ik in de UB van Leiden de antropologische atlas van Bernard Hagen doorbladerde en fotografeerde kreeg ik de wrange smaak van de koloniale ontmenselijking in mijn mond, met de aanblik van naakte, te kijk gestelde, tot object van rassen-’wetenschap’ gemaakte mensen. En hoewel ik me daarvan ook erfgenaam weet, als deel van een samenleving die daaruit is voortgekomen, gebeurde er toch nog iets heel anders toen ik die geschiedenis, via mijn opa, oma, vader, tantes en ooms, ineens bijna lijfelijk kon aanraken: de handen, gezichten, levens die ik zelf heb gekend waren ooit daar, ooit zelf verbonden met de praktijken die mij in de UB in Leiden zo hadden geschokt.

Terwijl ik al lang bezig ben met de Nederlandse koloniale geschiedenis in voormalig Nederlands Indië, en me eraan erger hoe slecht Nederland zich rekenschap geeft van die geschiedenis, heb ik zelf de koloniale geschiedenis van mijn eigen familie nooit

6 C. Mak, *Een halve eeuw dienst* (Leeuwarden 1977), 34-40.

serieus bekeken. Geert Mak legde het racisme van mijn oma ten aanzien van de bedienden en haar verachting voor mensen van ‘gemengd’ bloed vrij ongenadig bloot, maar ik heb die kennis netjes verpakt in gangbare verklaringen over waarom juist in huishoudens en ten aanzien van bedienden dit racisme zo sterk was.⁷ Dat mijn opa’s werk iets met kolonialisme te maken had, had ik nooit beseft: hij werkte immers onder Europeanen. Dat deze Europeanen plantage-eigenaren waren had ik best kunnen weten – hijzelf en Geert Mak schrijven erover – maar pas met mijn eigen vondst van de foto’s van de koelies van Hagen viel het kwartje.

Achteraf beseft ik dat ik met een vrij grote boog om de koloniale geschiedenis van mijn familie ben heengelopen. Het ietwat lacherig heb afgedaan. Een gekke toevalligheid, iets wat zich in kleine dingen uit. Herinneringen aan kroepoek bakken. Het woord baboe en senang in het vocabulaire van mijn ouderlijk huis. Sommige eigenaardigheden van mijn vader. Een koffiebus van mijn oma, die ik vanwege de stereotype plaatjes steevast haar ‘racistische koffiebus’ noemde. Volgens Freud heeft lachen vaak te maken met verschuiving, met het net vertekenen van de onverdraaglijke realiteit of waarheid. Met mijn onderzoek naar het werk van Bernard Hagen kwam die onaangename werkelijkheid langs een achterdeur ineens toch mijn familiegeschiedenis binnen. Het waas van een soort tweede-generatie nostalgische koloniale onschuld moest ik wegnemen en mijn beeld van geliefde mensen veel pijnlijker scherp gaan stellen. Nu realiseer ik me pas dat dit symptomatisch is voor de Nederlandse omgang met het koloniale verleden: het is er wel, maar we kunnen het niet recht in de ogen kijken.

Deze persoonlijke voorbeelden nodigen uit tot reflectie op ‘historische sensatie’ als begrip, als fenomeen. Het kan zoiets

7 A. L. Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley 2002).

als het kussentje van tante Tien zijn, een ervaring zijn van herkenning, ontmoeting, verbinding, een teken van universele-menselijkheid-door-alles-heen. Maar er kan – moet? – misschien ook sprake zijn van het losraken uit het heden, uit vastgeroeste kaders of beelden. Een moment waarin een sprong naar een andere tijd heel even kan bestaan. Zo’n historische sensatie haalt je uit je comfortzone. Ontregelt. Ont-zet. Dat is het vruchtbare moment dat nieuw historisch onderzoek in beweging zet. Het trekt voren in bestaande, dichtgeslibde beelden en maakt plaats voor nieuwe aanwas.

En hoe zit het eigenlijk met de getuigen? Professionele en relationele achtergrond van de getuigen in de geboorteakten van Nederland, 1812-1922

Introductie

De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) houdt zich sinds 1990 bezig met het aanleggen van een gegevensbestand met levensgeschiedenissen uit de negentiende en twintigste eeuw. Basis voor de steekproef zijn de geboorteakten uit de periode 1812-1922. Deze periode telt in zijn geheel ongeveer 14,5 miljoen geboortes. Voor de periode 1812-1872 bedraagt de steekproeffractie 0,75%, voor 1873-1922 0,5%. Bij elkaar ongeveer 85.500 personen die inmiddels nagenoeg allemaal (n=85.334) zijn ingevoerd.¹

Bij het ontstaan van de HSN speelde op de achtergrond de toenmalige discussie over de vraag of invoer procesgericht moest zijn of brongericht. Brongerichte invoer gaat ervan uit dat de bron in zijn geheel moet worden ingevoerd terwijl procesgerichte invoer niet meer aan gegevens meeneemt dan de onderzoeker nodig denkt te hebben voor het toetsen van een bepaalde hypothese, of het beantwoorden van een bepaalde vraagstelling.² Gegeven de ervaringen in het verleden, en het infrastructurele

1 K. Mandemakers, 'The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall, R. McCaa, G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (Minneapolis 2000), 149-177; Historical Sample of the Netherlands: Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

karakter, werd er voor de HSN principieel gekozen om van begin af aan de gehele bron in te voeren waardoor er dus sprake is van een brongerichte aanpak. Hiermee werd voorkomen dat er in een later stadium terug naar het archief moet worden gegaan, om ‘vergeten’ gegevens alsnog in te voeren.³

De HSN startte in 1991 met een proefproject in de provincie Utrecht, maar richtte zich bij dit project nog uitsluitend op de invoer van de akten van de burgerlijke stand. De resultaten van het proefproject Utrecht werden gepresenteerd in de bundel *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw*.⁴ Veel latere onderzoekslijnen van de HSN zijn in deze bundel al terug te vinden, met name die zaken die met de akten van de burgerlijke stand al konden worden geanalyseerd.⁵ Eén typisch aspect van de burgerlijke stand werd echter niet aangeroerd: de getuigen. Bij de huwelijksakten werd dit later goed gemaakt, maar voor de geboorteakten en overlijdensakten (hier alleen aangevers) tasten we nog steeds in het duister.⁶ In mijn bijdrage wil ik daarom meer licht werpen op de aard en status van de getuigen in de geboorteakten.

2 O.W.A. Boonstra, L. Breure en P.K. Doorn, *Past, present and future of historical information science* (Den Haag 2006).

3 K. Mandemakers en Dillon, ‘Best practices with large databases on historical populations’, *Historical methods* 37:1 (2004), 34-38.

4 K. Mandemakers en O.W.A. Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1995).

5 J. Kok, K. Mandemakers en H. Bras, ‘Van geboortebank tot collaboratory. Een reflectie op twintig jaar dataverzameling en onderzoek met de HSN’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:4 (2009), 3-36.

6 H. Bras, ‘Intensification of family relations? Changes in the choice of marriage witnesses in the Netherlands, 1830-1950’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:4 (2011), 102-135.

De geboorteakte

Afbeelding 1 geeft een voorbeeld van een geboorteakte. Behalve de naam van de ambtenaar van de burgerlijke stand is hierin de volgende informatie standaard opgenomen: naam, beroep, leeftijd en woonplaats van de aangever, naam, burgerlijke staat, beroep van de moeder, de naam en het geslacht van de boreling, het adres waar de geboorte plaats vond en de naam, beroep, leeftijd en woonplaats van twee getuigen. Indien de vader niet optrad als aangever en er wel een vader bekend was, dan werden zijn gegevens apart in de akte opgenomen.

N° 46

In het jaar Een duizend acht honderd negen en tachtig, den *twintigsten*
Januari is voor ons ondergeteekende, Ambtenaar van den
 burgerlijken stand der gemeente HET BILDT, verschenen :
Abraham Boonstra, een zeventig jaren
oude man, wonende te Sint Anna parochie

Die verklaarde, dat *zijne echtgenote Tjeke Noorda*
zonder beroep, op den eenentwintigsten derer
 maand, des *veer* middags *zeven* uur, te *zijn* woonstede is
 bevallen van een kind van het *manneljk* geslacht, waaraan hij de voornaam
 gaf van : *Cornelis Albert*

Alles in tegenwoordigheid van *Hendrik Koopmans, een*
veertig jaren ouder man, wonende te Sint Anna parochie
Siemeijer, een dertig jaren, beambte
ten Secretarie, beiden wonende te Sint
Anna parochie

Waarvan deze akte, die na voorlezing door ons en de comparanten is ondertekend.

Abraham Boonstra
H. Koopmans
H. Siemeijer
J. Siemeijer

Afbeelding 1: Geboortebewijs

Voor 1970 moest – indien bekend en mogelijk – de aangifte van de geboorte door de vader worden gedaan. In alle andere gevallen moest aangifte worden gedaan door personen die bij de bevalling aanwezig waren, zoals vroedvrouw of geneesheren.⁷ Hoewel de vaders verplicht waren het kind zelf aan te geven, is dit niet altijd gebeurd. Van de 85.334 akten in de dataset werd het kind in 9.559 gevallen door een andere persoon dan de vader aangegeven, dat is 11,3% van alle geboorten. In ongeveer een derde (N=3.218) kwam dit omdat de vader onbekend was (3,8%). In de andere gevallen, 7,5% van alle geboorten, staat de vader wel in de akte genoemd maar is hij zelf niet de aangever.

Het verschijnsel dat de vader niet zelf aangifte deed, kwam vooral voor in de grote steden. Opvallend hierbij is de stad Rotterdam die alleen al voor 1.904 van dit soort aangiften verantwoordelijk was. Het ging hier voor om 49% van alle geboorten uit de periode 1812-1922. In Amsterdam kwam dit slechts in 8% van de geboorten voor. Ook Den Haag scoort met 30% van alle gevallen zeer hoog. Kennelijk heeft zich in de zuidwesthoek van Zuid-Holland een praktijk ontwikkeld die van de wet afweek, want we kunnen ons toch niet voorstellen dat al deze mannen op zee waren of anderszins een geldige reden hadden om niet aan de vaderlijke verplichting te voldoen. In nagenoeg alle gevallen dat de vader geen aangifte deed, werd deze taak overgenomen door een vroedvrouw, vroedmeester of anderszins medisch gekwalificeerd persoon. Te Rotterdam kwam deze praktijk vooral voor in de tweede helft van de negentiende eeuw, om na 1909 vrij abrupt op te houden (in 1909 nog 52 gevallen, in 1915 nog 4).

7 R.F. Vulsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* (Den Haag 1988).

Wie waren de getuigen?

Getuigen treden op bij de aangifte van geboortes en bij de voltrekking van een huwelijk. Een geboorteaangifte moest binnen drie werkdagen na de geboorte worden gedaan. Getuigen moesten minstens 23 jaar zijn in de periode 1838-1901. Voor deze periode en daarna tot 1988 moest men tenminste 21 jaar zijn. Tot 1 januari 1935 moest de geboorteakte door twee getuigen worden ondertekend. Deze getuigen konden familieleden of buren zijn, maar ook is bekend dat personen die zich in de nabijheid van het gemeentehuis ophielden bereid waren om voor een kleine vergoeding of borrel als getuige op te treden. Naast de naam, woonplaats en leeftijd werd ook het beroep van de getuige opgenomen in de akte ter nadere vaststelling van de identiteit.⁸

De namen van de getuigen kunnen we gebruiken om te kijken of er sprake was van een familieband of niet. De woonplaats zouden we kunnen gebruiken om te vergelijken met het adres van de geboorte, dus om te kijken of het om buren gaat of niet. Helaas staat bij de getuigen als woonplaats veelal ‘alhier’ vermeld, dus hier hebben we niet zoveel aan. Daarnaast kunnen we het beroep gebruiken om te kijken of het wellicht om beroepsgetuigen gaat of niet. Bij beroepsgetuigen kunnen we denken aan personen die beroepshalve op het gemeentehuis aanwezig waren. Andere voorbeelden zijn personen ‘zonder beroep’ – want die hebben vermoedelijk toch niets om handen – of aan personen met beroepen als venter waarvan we kunnen verwachten dat die wel een borrel zouden kunnen gebruiken. Theoretisch zouden de 85.334 akten 170.668 getuigen op moeten leveren, we telden er in de huidige release 170.660.

Tabel 1 geeft een eerste indruk van de beroepen van de getuigen. Het betreft hier de frequentie van die beroepen die meer dan duizend keer voorkwamen in de door de HSN ingevoerde geboorteakten. Voor de standaardisering van de beroepen is

8 Vulsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister*.

er gebruik gemaakt van Mandemakers et al. 2013; dit betreft alleen een standaardisering op spelling. Om deze reden komen beroepen die in de praktijk dezelfde functie uitoefenden, zoals ‘gemeenteveldwachter’ en ‘veldwachter’, beiden in de tabel voor. Bij elkaar gaat het hier om 103.417 getuigen, dat betekent dat 60% van alle getuigen bij elkaar niet meer dan 29 verschillende beroepstitels voerden waarvan sommige in essentie ook nog dezelfde inhoud hebben.

Tabel 1 Frequentieverdeling van de meest voorkomende beroepen van de getuigen bij de geboorteakten, Nederland, 1812-1922.

Beroep	N
Landbouwer	11315
Arbeider	10755
Veldwachter	9290
zonder beroep	6793
Schoenmaker	5299
Klerk	4896
Timmerman	4538
Ambtenaar	4014
Kleermaker	3938
Koopman	3761
Winkelier	3300
Gemeentebode	3196
Dagloner	3056
Bode	2761
Gemeenteklerk	2747
Workman	2695
Bouwman	2550
Smid	2361
Wever	1958
Metselaar	1796
Secretaries	1791

ambtenaar bij de secretarie	1605
Schipper	1531
Kantoorbediende	1457
Bakker	1323
Herbergier	1243
Broodbakker	1199
Gemeenteveldwachter	1138
Gemeenteambtenaar	1111
Totaal	103417

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01

Toelichting: Het totaal aantal getuigen bedroeg $N=170.660$, opgenomen zijn die beroepen die meer dan 1000 keer voorkwamen. In totaal 29 beroepen.

Het is duidelijk dat beroepen als ‘veldwachter’, ‘gemeentebode’, ‘secretaris’ en ‘ambtenaar bij de secretarie’ een ongebruikelijk hoge frequentie hebben. Als deze beroepen at random zouden zijn verschenen op basis van de aanwezigheid in een gemeente dan zouden deze aantallen veel lager liggen. Ook schoenmakers en timmerlieden lijken toch wel erg vaak voor te komen. Om hier enig zicht op te krijgen hebben we in tabel 2 de beroepen van de getuigen vergeleken met de beroepen van de aangevers zelf. Hiervoor hebben we alleen die akten gebruikt waarbij de vader zelf optreedt als aangever.

Tabel 2 Frequentieverdeling van die beroepen die zowel door de aangever (alleen vaders) als door één van de getuigen werd uitgeoefend, Nederland, 1812-1922.

Beroep	N	Ratio
landbouwer	5788	0,53
arbeider	5680	0,56
dagloner	1406	0,49
bouwman	1144	0,47

werkmán	1096	0,44
timmerman	872	0,20
wever	692	0,37
koopman	648	0,18
schoenmaker	609	0,12
schipper	498	0,35
fabrieksarbeider	395	0,44
kleermaker	390	0,11
landman	363	0,42
sigarenmaker	346	0,50
visser	311	0,47
zonder beroep	305	0,06
metselaar	299	0,18
smid	294	0,13
beroepstitel niet vermeld	261	0,41
daghuurder	232	0,46
akkerman	219	0,55
veehouder	210	0,43

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

Toelichting: Het aantal akten waarin de vader als aangever optrad bedroeg $N = 75.775$. In totaal hebben $N = 30.247$ vaders eenzelfde beroep als één van de getuigen; alleen de frequenties van 200 en hoger zijn weergegeven. De ratio geeft het aantal vaders met een bepaald beroep gedeeld door het aantal getuigen met datzelfde beroep.

In ongeveer dertigduizend akten heeft de aangever hetzelfde beroep als minstens één van de twee getuigen. Een hoge ratio betekent hier dat het beroep van de aangever een hoge kans heeft om hetzelfde te zijn als dat van één van de getuigen. Een hoge ratio komt natuurlijk als vanzelf voor bij die beroepen die relatief vaak voorkwamen binnen de beroepsbevolking. Het is dan ook niet vreemd dat beroepstitels als ‘landbouwer’ en ‘arbeider’ de hoogste ratio hebben. Dit soort kansproblemen spelen bij alle beroepen, maar als we hier voor het gemak van afzien, dan is het toch wel duidelijk dat beroepen als ‘veldwachter’ niet tot de be-

roepskring van de aangevende vaders behoorden. Hoe lager de ratio, hoe meer kans op een beroepsgetuige. ‘Verdachte’ beroepen in tabel 2 zijn dan de schoenmakers, kleermakers, smeden en de personen ‘zonder beroep’. Daarnaast zijn natuurlijk alle beroepen die wel in tabel 1 maar niet in tabel 2 voorkomen ‘verdacht’, omdat er minder dan tweehonderd vaders zijn die een dergelijk beroep uitoefenen.

In tabel 3 zijn die beroepen verzameld waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat dit in het merendeel van de gevallen getuigen zijn die nauwelijks in relatie stonden tot de aangever. Van de beroepen die niet sterk met het gemeentehuis geassocieerd zijn, is alleen ‘zonder beroep’ een sterke kandidaat om als beroepsgetuige op te treden. Vanwege het onbestemde karakter van dit beroep is er echter van afgezien om deze als zodanig mee te nemen. De beroepen in tabel 3 zijn samengevat tot de hoofdgroepen. Dit betekent bijvoorbeeld dat beroepen als rijksveldwachter, gemeenteveldwachter allen tot de categorie ‘veldwachter’ zijn gerekend.

Tabel 3 Frequentieverdeling van die beroepsgroepen die geacht worden te behoren tot de groep van de gemeentehuisgetuigen, Nederland, 1812-1922.

Beroep	N
veldwachter	10780
politieagent	811
klerk, commies etc. ter secretarie	8482
klerk, ambtenaar, beambte	10388
gemeentebode	6933
gemeentesecretaris	2886
gemeenteontvanger	957
Totaal	41237

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

Toelichting: De groepen werden samengesteld op basis van de op spelling gestandaardiseerde beroepstitels (bijvoorbeeld categorieën als rijksveldwachter, gemeenteveldwachter, veldwachter, etc. werden samengesteld tot veldwachter).

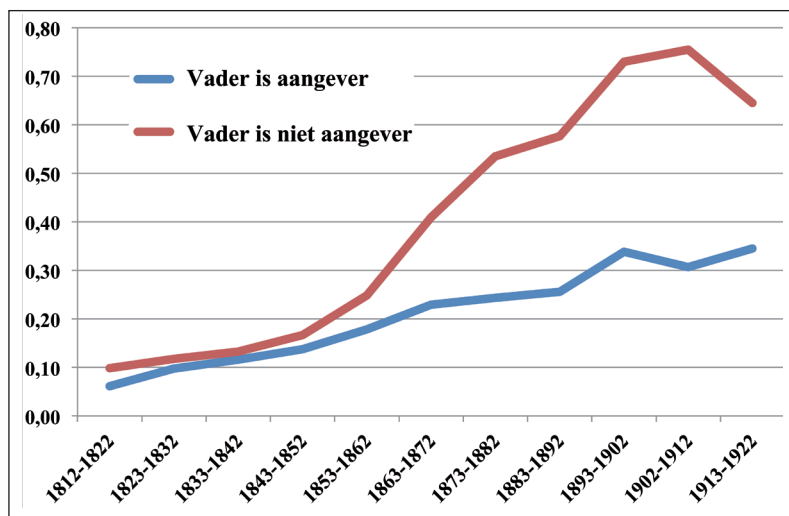
Van de 170.660 beroepstitels van getuigen zijn er 41.237 – dat is bijna 25% – afkomstig van personen die voor het overgrote deel duidelijk geen band zullen hebben gehad met de aangever. We zullen deze groep aanduiden met de term ‘gemeentehuisgetuigen’. In de volgende paragraaf zullen we deze groep nader onderzoeken.

Gemeentehuisgetuigen

Figuur 1 geeft de verdeling van de gemeentehuisgetuigen over de tijd. Het gaat om twee curven, één voor de akten met vaders die aangifte hebben gedaan en één voor vaders die dat niet hebben gedaan. De indeling in elf geboortecohorten is dezelfde als die de HSN bij de gestratificeerde steekproeftrekking heeft gebruikt.⁹ Bij de akten waarbij de vaders zelf aangifte doen neemt het aantal met minimaal één gemeentehuisgetuige toe van 7% in de eerste periode naar 30 à 35% in de periode na 1890. Bij de akten waarbij de vader niet de aangever is, lijkt er tot het midden van de negentiende eeuw weinig verschil met de ‘vader-akten’ te zijn. Daarna stijgt het percentage met gemeentehuisgetuigen snel. Dit staat waarschijnlijk niet los van de toename na 1850 van de praktijk dat de vaders zelf geen aangifte meer deden. Een toename kan overigens ook veroorzaakt worden doordat in deze categorie het aantal akten met twee gemeentehuisgetuigen ook groter wordt. Het percentage van deze getuigen neemt daardoor op het totaal automatisch toe. Gezien deze toename van het aantal gemeentehuisgetuigen, kan men zich overigens wel afvragen waarom de wetgever tot 1935 gewacht heeft voordat aan deze dienstverlening een eind werd gemaakt.

9 K. Mandemakers, ‘The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands’.

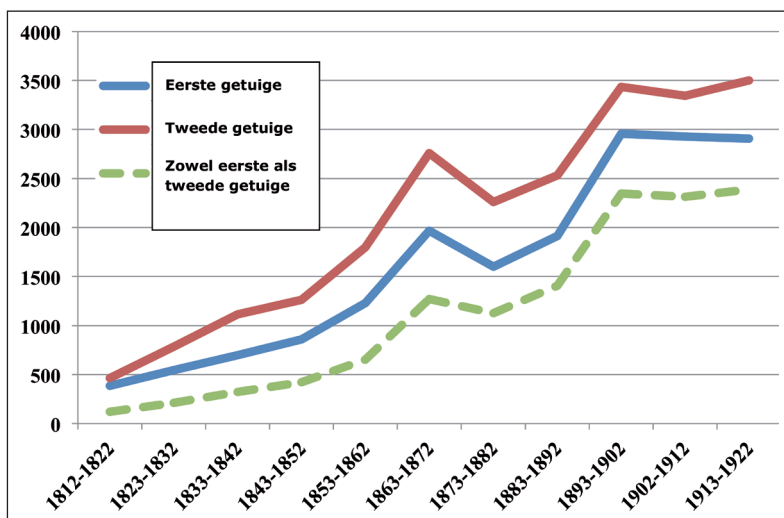
Figuur 1 Relatief voorkomen van gemeentehuisgetuigen bij de geboorteakten, onderverdeeld naar akten met en zonder de vader als aangever en naar geboortecohort, Nederland, 1812-1922.

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

Figuur 2 geeft de ontwikkeling van het aantal gemeentehuisgetuigen naar geboortecohort en de volgorde waarin ze optraden. Elke akte kent namelijk twee getuigen waarbij men zich kan voorstellen dat de eerst optredende getuige belangrijker is dan een tweede – eventueel snel opgetrommelde – getuige. De figuur laat inderdaad zien, dat de eerste getuige minder vaak een gemeentehuisgetuige is dan de tweede getuige, al zijn de verschillen niet bijzonder groot en is de ontwikkeling door de tijd hetzelfde. De kans dat beide getuigen als gemeentehuisgetuige kunnen worden gekwalificeerd, treedt op in ongeveer een kwart tot een derde van de akten met gemeentehuisgetuigen. Aktes met twee gemeentehuisgetuigen kwamen ook relatief vaak voor bij de akten met geen vader als aangever, met name in de periode

Figuur 2 Ontwikkeling van het aantal gemeentehuisgetuigen bij de geboorteakten, naar volgorde op de akte en geboortecohort, Nederland, 1812-1922.

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

1863-1912. Het gebeurde in ongeveer een derde van alle gevallen, terwijl dit soort akten in die periode niet meer dan 10 à 15% van het totaal uitmaakte.

Overeenkomsten aangever en getuigen

Van elke getuige weten we het beroep, de leeftijd, de naam en of men al dan niet een handtekening heeft gezet op de akte. Op basis van gelijkenis in de achternaam kunnen we nagaan, hoe groot de kans op een familieband was. We kunnen hiervoor zowel de naam van de moeder als die van de vader gebruiken. Ook bij leeftijd en beroep kunnen we bekijken in hoeverre de

aangever lijkt op de getuigen die hij meebrengt. Voor deze analyse gebruiken we uitsluitend die akten waarbij de vader ook als aangever optreedt (N=75.775).

Men zou verwachten dat iedereen die gevraagd zou worden om als getuige op te treden ook minimaal in staat zou zijn om zijn handtekening te zetten. Bij 4.082 eerste getuigen was dit echter niet het geval, waarvan 127 om redenen van de sabbatviering (orthodoxe joden mochten wel getuigen, maar geen handtekening zetten) en 79 om diverse andere redenen dan anal-fabetisme. Bij de tweede getuige kwamen de aantallen wat hoger uit (4.412 getuigen zonder handtekening). Bij zowel de eerste als tweede getuige was er een flinke samenhang met het al dan niet zetten van een handtekening door de vader (als aangever).

De gemiddelde leeftijd van de aangevende vaders komt uit op 33,5 jaar. De getuigen waren ouder: de eerste getuige gemiddeld elf jaar en de tweede zes jaar. Het lijkt er op dat de volgorde in getuigen in elk geval voor een flink deel van de gevallen wel eens op anciënniteit kan zijn gebaseerd. Ook werd er gekozen voor oudere personen om als getuige op te treden dan de aangever zelf. Omdat vaders gemiddeld relatief jong zijn, kan dit overigens ook het gevolg zijn van een grotere beschikbaarheid van oudere personen vergeleken met het aantal jongere personen.

In tabel 4 zijn de overeenkomsten in beroep weergegeven. Als eerste kijken we naar het beroep zelf. Dit blijkt bij de eerste getuige in 21,5% van de gevallen precies hetzelfde te zijn als van de aangever, bij de tweede getuige is dit iets minder met 18,4%. Dit past binnen de eerste bevinding dat bij de tweede getuige zich relatief meer gemeentehuisgetuigen bevinden. Dit patroon – dat de tweede getuige minder lijkt op de aangever dan de eerste getuige – zien we ook bij de indeling in socio-professionele beroepsgroepen (HISCO hoofdgroep en HISCO subgroepen) en sociale klassen (HISCLASS en SOCPO).

Tabel 4 Absoluut en relatief aandeel van vaders (als aangever) met hetzelfde beroep of dezelfde beroepsklassen als de eerste en tweede getuige, Nederland, 1812-1922 (N=75.775).

	1 ^e getuige		2 ^e getuige	
	N	%	N	%
Zelfde beroep	16315	21,5	13932	18,4
Zelfde HISCO main group	24294	32,1	21652	28,6
Zelfde HISCO two digits group	18629	24,6	16121	21,3
Zelfde HISCLASS	23102	30,5	20601	27,2
Zelfde HISCLASS 5 hoofdklassen	30347	40,1	28417	37,5
Zelfde SOCPO	27365	36,1	25264	33,3

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

Toelichting: Voor de indeling in socio-professionele beroepsgroepen (hisco), zie Van Leeuwen, Maas en Miles 2002; voor de indeling naar sociale klassen (hisclass), zie Van Leeuwen and Maas 2011; voor de indeling in sociale hoofdgroepen (socpo), zie Van der Putte and Miles 2005. De indelingen werden verkregen door middel van de referentietabellen in Mandemakers et al. 2013 (zie hier ook voor een korte toelichting op de indelingen, zie ook bij tabel 5 voor de samenstelling van de vijf hoofdklassen van HISCLASS).¹⁰

Afhankelijk van de gebruikte indeling komen de posities meer of minder met elkaar overeen. Het hoogste scoort de HISCLASS indeling in vijf hoofdgroepen waarbij in 40% van de gevallen de aangever zich in dezelfde groep bevindt als de getuige. Om meer zicht te krijgen op deze positiebepaling geeft tabel 5 een kruistabel van de verdeling van de vijf hoofdgroepen van HISCLASS voor de aangever en de eerste getuige.

¹⁰ K. Mandemakers, S. Muurling, I. Maas, B. van de Putte, R.L. Zijdemans, P. Lambert, M.H.D. van Leeuwen, F. van Poppel and A. Miles, *HSN standardized, HISCO-coded and classified occupational titles, release 2013.01* (Amsterdam 2013).

Tabel 5 Sociale klasse van de vader (als aangever) en die van de eerste getuige, onderverdeling naar HISCLASS hoofdgroepen, Nederland, 1812-1922

Sociale klasse vader (HISCLASS)			Sociale klasse 1e getuige				
			Hoger	Gelijk	Lager	Totaal	
						N	%
1	1, 2	Elite (hogere managers and professionals)	0	458	947	1405	2,5
2	3, 4, 5, 6	Lagere midden-groepen (lagere managers, professionals, witte boorden, verkopers en voorlieden)	443	3020	3571	7034	12,3
3	8	Zelfstandige boeren en vissers	3554	10719	4232	18505	32,4
4	7, 9	Geschoolde arbeiders	4340	4752	1079	10171	17,8
5	10, 11, 12	Ongeschoolde arbeiders en landarbeiders	11915	8001	0	19916	34,9
	Totaal (N)	20252	26950	9829	57031		
	Totaal (%)	35,5	47,3	17,2		100%	

Bron: HSN Data Set Civil Certificates Release 2017.01.

Toelichting: De getuigen zijn exclusief zogenaamde gemeentehuisgetuigen; voor de indeling in de vijf hoofdgroepen van HISCLASS, zie Mandemakers et al 2013; de nummers in de tweede kolom geven de oorspronkelijke HISCLASS indeling. Zie ook de toelichting bij tabel 4.

Tabel 5 geeft alleen een verdeling voor die akten waarvan de eerste getuige niet als gemeentehuisgetuige kan worden gekarakteriseerd. Dit betekent dat het aantal gevallen met N=57.031 lager ligt dan in tabel 4. Dit is ook de reden dat het percentage van de aangevers met eenzelfde HISCLASS categorie als de eerste getuige met 47,3% hoger ligt dan de 40,1% van tabel 4. In 35,5% van de gevallen kiest men voor eenpersoon die een hogere sociale klasse heeft dan de getuige, in 17,2% heeft de getuige een lagere sociale klasse. De groep van de zelfstandige

boeren wijkt af van dit patroon. Niet alleen kent deze groep een hoger percentage getuigen binnen de eigen kring, maar ook het aantal getuigen in een hogere of in een lagere categorie is min of meer gelijk. Geschoolde arbeiders kozen makkelijker voor een getuige uit een hogere groep, terwijl de lagere middengroepen voor een lagere categorie gingen. Het weglaten van de akten met gemeentehuisgetuigen kan in dit laatste geval een negatief bij-effect hebben gehad, immers deze getuigen kwamen vooral uit de lagere middengroepen.

De HISCLASS indeling is een indeling naar sociale klasse. Een andere wijze om personen in te delen is door naar sociale positie te kijken. Een steeds meer gebruikte indeling hiervoor is de zogenaamde HISCAM-indeling waarin elk beroep geschaald is op een continuüm van 1 tot 100.¹¹ Het voordeel van een dergelijke schaal is onder andere dat beroepen over de verschillende klassen met elkaar vergeleken kunnen worden. De vraag wordt dan in hoeverre de gemiddelde HISCAM-score van de aangever afwijkt van die van de eerste en tweede getuige. De gemiddelde HISCAM score van de aangever blijkt met 53,1 à 53,3 opmerkelijk stabiel voor de gehele periode 1812-1892, om daarna langzaam te stijgen tot 54,1 in de periode 1913-1922. De gemiddelde scores van zowel de eerste als de tweede getuigen liggen daar gemiddeld 4 punten boven. In het begin 3 à 4 punten, om ook vanaf 1893 te gaan stijgen tot een gemiddeld niveau van 61. Gemiddeld genomen zorgde de aangever er dus wel voor dat de getuigen een hogere status hadden dan hijzelf. Omdat de gemeentehuisgetuigen het gemiddelde naar boven kunnen beïnvloeden zijn dezelfde gemiddeldes nog een keer uitgerekend voor aktes zonder dit type getuigen. Bij een iets lager gemiddelde voor de aangever (53,0 tegenover 53,4) komen de getuigen inder-

11 P.S. Lambert, R. L. Zijdemann, M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en K. Prandy, 'The construction of HISCAM: A stratification scale based on social interactions for historical comparative research', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46 (2013), 77-89.

daad lager uit, maar nog steeds heeft men gemiddeld een 2,5 punt hogere score dan de aangevende vaders.

De getuigen bij de huwelijksakten waren nogal eens familieleden van elkaar.¹² Het is de vraag of deze gewoonte ook optrad bij de geboorteakten. Op basis van de vergelijking van de familienamen kunnen we concluderen dat dit nauwelijks voorkwam. In niet meer dan 4,7% van de gevallen kwam de achternaam van de vader overeen met die van de eerste getuige, bij de moeder bedroeg dit percentage 3,9%. Zoals te verwachten was lagen deze percentages bij de tweede getuige nog wat lager, zowel bij de vader als de moeder 2,5%. Ook bij de verdeling over de verschillende regio's binnen Nederland en in de loop van de tijd tussen geboortecohorten waren er weinig verschillen te zien.

Samenvatting en conclusie

Bij de analyse van de getuigen bij de geboorteakten stond vooral de vraag centraal in hoeverre beroepsgetuigen het merendeel van de akten vulden. Omdat de geboorteakten *at random* zijn getrokken met een steekproeffrequentie van 0,5 of 0,75% is het niet mogelijk om deze vraag op te lossen door alle getuigen in de geboorteakten met elkaar te vergelijken en te bekijken in hoeverre een bepaalde getuige in een bepaald jaar meer dan vijf of tien keer voorkwam. Wel was het mogelijk om de beroepstitels te bestuderen. Dit leverde een categorie getuigen op die we tot 'gemeentehuisgetuigen' hebben gedoopt. Het ging hierbij om getuigen met beroepen als veldwachter, ambtenaar secretarie, klerk en gemeentebode. Deze groep bleek een kwart van alle getuigen uit te maken. Ze traden vooral op als tweede getuige en ook relatief vaker bij die 11,3% van de akten waarbij niet de vader maar een andere persoon aangifte deed van een geboorte.

¹² Bras, 'Intensification of family relations?'.

Ook nam het belang van deze gemeentehuisgetuigen toe in de periode na 1870. Afgaande op de familienaam bleken er betrekkelijk weinig getuigen familie te zijn, noch van de vader, noch van de moeder. Toch leken de getuigen best veel op de aangevende vaders. In 30 tot 40 procent van de gevallen, afhankelijk van de indeling, bevonden zich de vaders in dezelfde beroeps-klasse als de getuigen. Bij de indeling naar sociale positie bleek de gemiddelde score van de getuigen ongeveer 4 punten hoger te zijn dan bij de aangevers. Het waren de boeren die betrekkelijk vaak een getuige uit de eigen beroepsgroep meebrachten.

Onno Boonstra en de modernisering van Nederland. Een beschouwing aan de hand van de zuigelingensterfte in Nederland tussen 1875 en 1899

In zijn lange wetenschappelijke carrière in het veld van de economische, sociale en demografische geschiedenis is duidelijk te herkennen dat Onno Boonstra van huis uit socioloog was en nog steeds is. Dat is geenszins een desavouering van mijn kant, integendeel. Vanuit deze sociologisch theoretische achtergrond en denkwijze heeft Onno Boonstra een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van ons vakgebied. Wij herkennen de sociologische insteek bijvoorbeeld in zijn proefschrift getiteld *De waardij van eene vroege opleiding*.¹ In dit boek onderzoekt Onno de ontwikkeling van de alfabetisering van Nederland, en meer in het bijzonder in Eindhoven, alsmede de interrelaties tussen alfabetisering enerzijds en sociale mobiliteit, migratie, en de huwelijksvruchtbaarheid anderzijds. Hij plaatst dit onderzoek nadrukkelijk binnen de moderniseringstheorie die ervan uitgaat dat samenlevingen een alomvattend proces van kwalitatieve verandering ondergaan op meerdere en aanpalende terreinen. Alfabetisering speelt daarin een cruciale rol, het draagt bij tot de ‘verlichting’ van de mens, en derhalve van diens ‘modernisering’. Ik citeer hier Onno overigens niet; hij spreekt op een meer afgewogen toon over de effecten van onderwijs en de toename van

1 O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993).

kennis op het maken van rationele keuzes die zouden kunnen leiden tot ‘modern’ gedrag.² Maar toch, ook al hanteert Onno de genuanceerde woordkeuze zoals dat een modern onderzoeker betaamt, het staat natuurlijk buiten kijf dat de alfabete mens die op rationele gronden zijn of haar gedrag bepaalt niet alleen zijn voorkeur heeft, maar ook die van mij. De alfabete mens krijgt immers minder kinderen, zijn of haar kinderen hebben betere overlevingskansen in de kindertijd en kunnen naar school. Met andere woorden, modernisering is vooruitgang, vooruitgang is goed en de achterblijvers in dit proces behoeven nadere analyse en verklaring.

Onno gebruikt in zijn proefschrift niet toevallig de casus van Eindhoven, gelegen in het katholieke zuiden van Nederland. Deze regio behoorde beslist niet tot de voortrekkers binnen Nederland van het alomvattende proces van modernisering, en dat was eveneens het geval voor Eindhoven. Ook daar kwam een economisch proces van modernisering pas in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang met de opkomst van grootschalige industrie. De casus is verder nog interessant voor de doelstelling die de auteur zich stelde omdat de regio Noord-Brabant behoorde tot de groep van achterblijvers, samen met de provincie Limburg, in de modernisering van het demografisch patroon in Nederland. We kunnen constateren dat dit het geval is op allerlei aspecten van dat patroon: zowel op het vlak van huwelijk en vruchtbaarheid als op het terrein van de sterfte blijft deze regio lang achter bij de rest van Nederland.

In Nederland voltrok de demografische transitie zich langs een diagonaal lopende lijn van het noordwesten naar het zuidoosten. De modernisering van het demografisch gedrag diende zich aldus eerder aan in het noorden en het westen van Nederland om te eindigen met de oostelijke provincies en als allerlaatste de zuidelijke gebieden Noord-Brabant en Limburg. In deze

² Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding*, 6.

twee provincies bleven vooral de huwelijksvruchtbaarheid en de zuigelingen- en kindersterfte erg hoog. Verschillende auteurs hebben daarom geconcludeerd dat het katholicisme op hardnekkige wijze de modernisering van gedrag, dus de geboorte van die moderne en ‘rationeel’ opererende mens, tegenhield. Het katholicisme maakte haar aanhangers wars van moderne inzichten die in deze tijd elders wel konden doordringen.³ Voor wat de kinder- en zuigelingensterfte betreft moeten we dan vooral denken aan de afwijzing van moderne medische inzichten op het terrein van hygiëne en voeding. Ook het onkritisch volgen van kerkelijke instructies die het vrouwen verbood de borsten te ontbloten – waardoor borstvoeding werd bemoeilijkt – droeg bij aan de onevenredig grote sterfte onder de allerjongste kinderen.⁴

In deze bijdrage vertrek ik vanuit de moderniseringsgedachte en vanuit de assumptie dat de modernisering van demografisch gedrag een aan te prijzen conditie is. Ik wil in deze korte bijdrage nagaan hoe het staat met de modernisering van de zuigelingensterfte in vier steden in Nederland, te weten: Groningen, Nijmegen, Eindhoven en Arnhem. In deze volgorde hebben deze vier steden een rol gespeeld in het actieve wetenschappelijke leven van Onno Boonstra. Groningen vormde de sociologie student Onno Boonstra tot een aanstormend sociaal-wetenschappelijk onderzoekstalent. Na zijn afstuderen aldaar werd hij binnen gehaald bij de afdeling Geschiedenis van de toen nog Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij zijn Eindhovense onderzoek kon uitvoeren en zijn vorming tot volwassen onderzoeker plaatsvond. Alweer de nodige jaren geleden vertrok Onno naar

3 T. Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009); A. Janssens, *Labouring Lives. Women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern 2014).

4 E. Walhout, ‘Is breast best? Evaluating breastfeeding patterns and causes of infant death in a Dutch province in the period 1875-1900’, *The History of the Family* 15 (2010), 76-90.

Arnhem om zich daar met het gezin te vestigen en raakte hij betrokken bij een scala aan lokale historische projecten. De vraag die nu voorligt is de volgende: heeft Onno zich in de loop van zijn werkzame leven begeven van een context met slechts zeer recente, en wellicht zwakke, moderne wortels naar een omgeving waar de modernisering van de mens reeds lang en stevig was gevestigd? Of kunnen we wellicht een omgekeerd traject bespeuren?

Ik beantwoord deze vraag door de vier steden te onderzoeken op twee punten. Ten eerste, hoe ontwikkelde de zuigelingensterfte zich in de periode 1841-1939 in vergelijking met het landelijk gemiddelde, en ten tweede, wat vertellen de doodsoorzaken ons over de moderniteit van de lokale publieke en private gezondheidstoestand betreffende de zorg voor zuigelingen? Ten aanzien van het eerste punt kunnen we stellen dat in de genoemde periode de zuigelingensterfte in ons land een radicale verandering onderging. Rond het midden van de negentiende eeuw overleed nog een fors aantal nieuw geboren voor de eerste verjaardag, variërend van 20 tot 30% of meer in sommige streken. In het laatste kwart van de negentiende eeuw daalde de zuigelingensterfte sterk als gevolg van verbeterde hygiëne en (medische) inzichten aangaande de verzorging van zuigelingen.

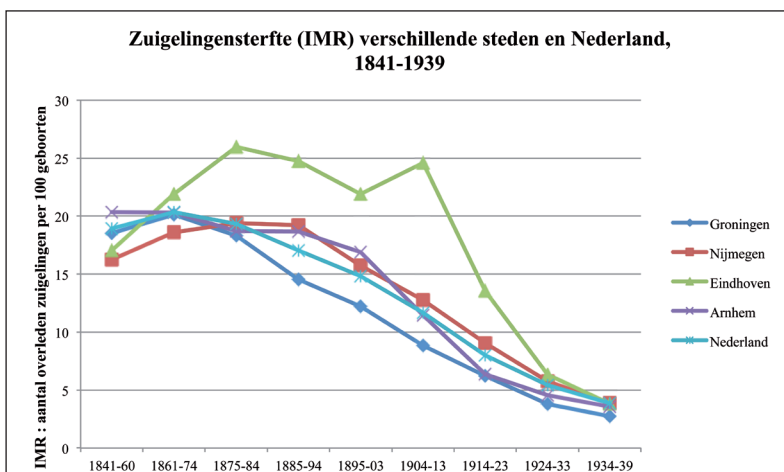
De gemeentelijke doodsoorzaken statistieken, die we kunnen onderzoeken voor de periode 1875-1899, kunnen een tipje van de sluier oplichten voor wat betreft de zorg voor zuigelingen. Zo geven deze statistieken aan of er geneeskundige hulp betrokken is geweest bij het sterfgeval. Was dat niet het geval dan wordt dat doorgaans beschouwd als een indicatie dat de ouders oftewel wars waren van moderne medische zorg of defaitistisch waren ten aanzien van de gezondheid van de allerkleinste kinderen. In beide gevallen, zo kunnen we stellen, lopen de ouders 'achter' qua moderniteit in hun houding ten opzichte van artsen en moderne gezondheidszorg. Vanaf het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd het gebruikelijk doktershulp in te

roepen bij een sterfgeval, maar dit gebruik was nog niet zo gewoon in de provincies Drenthe, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg.

De doodsoorzaken vertellen ons verder iets over de voeding van zuigelingen. Als grote aantallen nieuwgeborenen overlijden aan voedsel en water gerelateerde infectieziekten dan kunnen we concluderen dat deze baby's waarschijnlijk met de fles gevoed werden. In de tweede helft van de negentiende eeuw drongen artsen en vroedvrouwen er bij de moeders op aan hun baby's borstvoeding te geven. Zij waren zich zeer bewust van het belang hiervan voor de overleving van zuigelingen. Tot slot kunnen we nog kijken naar de aantallen sterfgevallen met een onbekende doodsoorzaak. De opleiding en kundigheid van artsen was uiteraard in de periode die we hier beschouwen sterk in ontwikkeling. We mogen aannemen dat naarmate artsen beter geschoold waren zij beter in staat waren een duidelijke diagnose te stellen. Derhalve kunnen we verwachten dat het aandeel sterfgevallen ten gevolg van een onbekende of onduidelijke oorzaak zal afnemen naarmate de context meer ontwikkeld en moderner is.

In Grafiek 1 wordt de ontwikkeling van de zuigelingensterfte weergegeven voor de periode 1841-1939 voor de vier steden waar we in geïnteresseerd zijn. Het landelijk gemiddelde is tevens toegevoegd. We kunnen constateren dat de zuigelingensterfte inderdaad in het laatste kwart van de negentiende eeuw begint aan een forse en lange daling van een hoog niveau van 20 sterfgevallen per 100 geboorten naar minder dan 5 vlak voor WO II. Bij de start van deze periode was de sterfte onder zuigelingen in sommige kustdelen van Nederland nog veel hoger dan 20%, en kon deze oplopen tot 30% of meer. Dat was vooral het geval in plattelandsgemeenten van Zeeland, Utrecht en Noord- en Zuid-Holland, en Groningen en Friesland waar het grondoppervlak sterk verzilt was, met alle gevolgen van dien voor de kwaliteit van het drinkwater.

GRAFIEK 1

Bron: P. Ekamper en F. van Poppel, 'Zuigelingensterfte per gemeente in Nederland, 1841-1939', *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland* 56:1 (2008), 23-29.

Voor onze vier steden kunnen we een uiteenlopende ontwikkeling constateren voor wat betreft de zuigelingensterfte. Groningen, Nijmegen en Arnhem volgen grofweg de algemene trend van Nederland, hoewel Groningen duidelijk een snellere daling van de sterfte weet te realiseren dan Arnhem en Nijmegen. Groningen komt duidelijk als de koploper naar voren terwijl Arnhem en Nijmegen zich steeds iets boven de trend bevinden. Vanaf 1914-1923 voegt ook Arnhem zich bij de voortrekkers en duikt het sterftecijfer onder het nationale gemiddelde. Voor Nijmegen is dat niet het geval. Eindhoven maakt echter een volstrekt andere ontwikkeling door. Vanaf een relatief laag niveau in 1841 – Eindhoven bevindt zich dan onder het landelijke gemiddelde, net zoals Nijmegen overigens – stijgt de zuigelingensterfte tot ongekende hoogte, terwijl elders in het land de lange daling wordt ingezet. In het laatste kwart van de negentiende eeuw sterft een kwart van de nieuw geboren in Eindhoven

voor het eerste levensjaar. Pas na 1913 zet de daling van de zuigelingensterfte in, die daarna dan wel bijzonder snel verloopt.

Voor wat betreft het verloop van de zuigelingensterfte komt Groningen duidelijk te voorschijn als de koploper in de modernisering van de gezondheidstoestand van de bevolking. Nu is dat niet zo verwonderlijk aangezien de huwelijksvruchtbaarheid in de provincie Groningen in deze periode ook al sterk verminderde.⁵ Een kleiner kindertal met langere geboorte intervallen tussen de verschillende kinderen is niet alleen goed voor de gezondheid van de moeder maar bevordert tevens sterk de overlevingskansen van ieder individueel kind.⁶ In Eindhoven, en in de rest van Noord-Brabant, bleef deze ontwikkeling sterk achter. Ook Boonstra constateert dat in zijn proefschrift: in de huwelijkscohorten van voor 1900 kunnen geen aanwijzingen gevonden worden dat echtparen in Eindhoven overgingen op een beperking van het totaal aantal geboorten.

Arnhem en Nijmegen bevinden zich qua niveau van de zuigelingensterfte in elkaars gezelschap, in ieder geval tot aan de eerste decennia van de twintigste eeuw. Dat wijst erop dat de veronderstelde relatie tussen religieuze denominatie en het niveau van zuigelingensterfte niet altijd opgaat voor individuele plaatsen. Het aandeel rooms Katholieken in de Nijmeegse bevolking was steeds beduidend hoger dan in Arnhem; in de periode 1880-1900 was ongeveer 70% van de Nijmeegse bevolking katholiek terwijl dat in Arnhem voor ongeveer 40% van de bevolking het geval was.⁷ Eindhoven was natuurlijk sterk rooms Katholiek (meer dan 90%

5 E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981), 132.

6 Voor dit soort effecten zie bijvoorbeeld: A. Janssens, M. Messelink, A. Need, 'Faulty Genes or Faulty Parents? Gender, Family and Survival in Early and Late Childhood in the Netherlands, 1860-1900', *The History of the Family. An International Quarterly* 15 (2010), 91-108.

7 Database 'Nederlandse gemeenten' van Nynke van den Boomen, project: Region, religion and health. The cultural rigidity of mortality and morbidity patterns in the Netherlands, 1870-1900 (Radboud Universiteit Nijmegen).

van de bevolking) en in Groningen waren de roomskatholieken juist sterk in de minderheid (minder dan 15%). Toch wijst recent onderzoek uit dat we geen ‘gemakkelijke’ relatie kunnen leggen tussen roomskatholicisme en een hoge zuigelingensterfte omdat de gevonden patronen in Nederland daarvoor te complex zijn.⁸

Het is wellicht te verwachten dat de uiteenlopende economische ontwikkeling in de verschillende plaatsen van onderzoek effect heeft op hoogte en verloop van de zuigelingensterfte. Economisch gezien maakte Eindhoven inderdaad een nogal diepgaande verandering mee van een kleine plattelands gemeente tot een echte industriestad met grootschalige fabrieken in vooral de sigaren-, zeep- en textielsector. De enorme bevolkingsexpansie die daarmee gepaard ging en de forse instroom van ongeschoolde fabrieksarbeiders kunnen wellicht verantwoordelijk zijn geweest voor de verslechtering van het lot van de zuigelingen. Toch laat Boonstra zelf zien dat die conclusie niet terecht is: het beroep van de vader is namelijk een slechte voorspeller van de overlevingskans van de pas geborene. Demografische factoren zijn wat dat betreft belangrijker, vooral hogere geboortetangnummers hebben een sterk verhoogde sterftekans. Maar Boonstra ontdekt wel een interessant sociaal-cultureel effect: in die grote Eindhovense gezinnen maakt het namelijk wel uit of ouders kunnen lezen en schrijven. Alfabeten ouders, vooral die van de tweede generatie alfabeten, zijn opmerkelijk succesvol in de versterking van de levenskansen van hun zuigelingen.⁹

Economisch gezien maken de andere drie steden, die bij aanvang van de periode van onderzoek beduidend groter waren dan Eindhoven, een totaal andere ontwikkeling door: grootschalige industrialisatie treffen we daar niet aan. Nijmegen voelde nog tot 1874 de beknelling van de vestingwerken die ook de econo-

8 N. van den Boomen en P. Ekamper, ‘Denied their ‘natural nourishment’: religion, cause of death and infant mortality in the Netherlands, 1875-1899’, *The History of the Family* 20 (2015), 391-419.

9 Boonstra, *De waardij*, 299.

mische opbloei belemmerden. Echter pas na 1880 kreeg de stad een (economische) impuls en begon de koopkracht van de bevolking weer te stijgen, voor het eerst sinds 1780.¹⁰ Groningen heeft nog tot het einde van de negentiende eeuw te lijden gehad van de agrarische depressie, inclusief de stad zelf.¹¹ Toch heeft dat de sterke daling van de zuigelingensterfte niet kunnen belemmeren. De economische ontwikkeling van Arnhem nam reeds eerder in de negentiende eeuw een vlucht, en maakte vanaf 1854 een nieuwe expansiefase door als gevolg van het doortrekken van de spoorlijn Amsterdam-Utrecht tot aan Arnhem. Industriële activiteit vormde hier niet de hoofdmoot van de economische activiteit, de stedelijke economie van Arnhem was gebaseerd op handel, transport en dienstverlening. Arm was de stad bepaald niet: er bestond een grote groep zeer gefortuneerde families in de stad en ook het aantal arbeiders met een los beroep verdween na 1850.¹² We kunnen dus stellen dat de sterk uiteenlopende economische ontwikkeling van de vier steden niet eenduidig gereflecteerd wordt in niveau en verloop van de zuigelingensterfte.

Tot slot van deze beschouwing gaan we de invloed van moderne opvattingen aangaande de zorg voor kleine kinderen nog na door een onderzoek van het patroon van doodsoorzaken. Zoals boven uiteen is gezet hanteren we drie criteria: 1) het aandeel van de sterfte aan water- en voedselgerelateerde infectieziekten; 2) de proportie sterfgevallen zonder een duidelijke of bekende doodsoorzaak; en tot slot 3) het aandeel sterfgevallen zonder geneeskundige hulp. De onderstaande grafieken 2 en 3 geven een antwoord op het eerste criterium, grafieken 4 en 5 behandelen

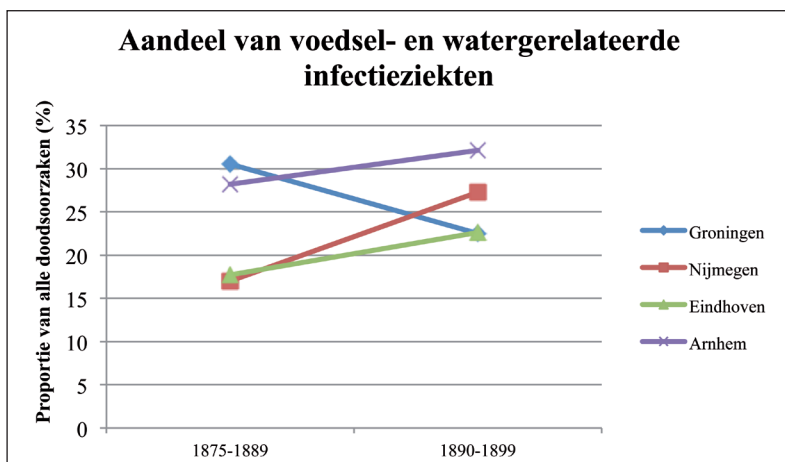
10 P.M.M. Klep, 'De economische en sociale geschiedenis van de negentiende eeuw', in: Jan Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, deel 3, (Wormer 2005), 52-133.

11 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen en Maastricht 1987).

12 P.M.M. Klep, 'Economische en sociale ontwikkeling', in: F. K. Buisman en I. Jacobs (red.), *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009), 116-171.

criteria 2 en 3. De doodsoorzaken zijn gesommeerd in twee verschillende perioden: van 1875 tot 1889 en van 1890 tot en met 1899.¹³

GRAFIEK 2

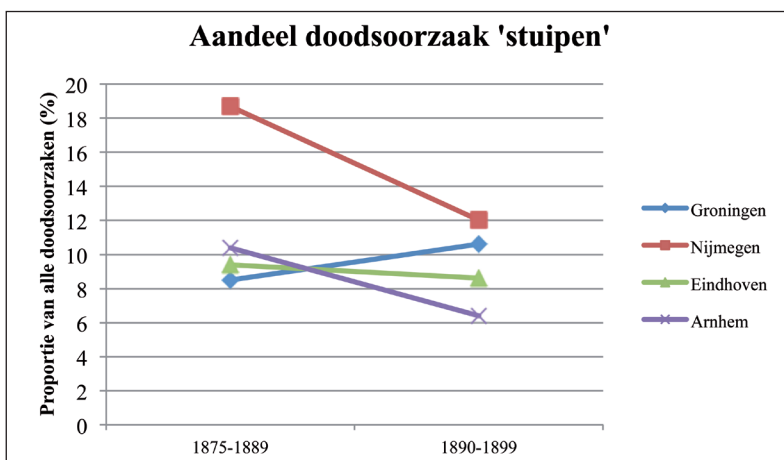

Bij gebrek aan borstvoeding en voldoende hygiëne stijgt het aandeel van infectieziekten die door middel van voedsel en water worden overgedragen. We gaan er vanuit dat de modernisering van de zorg voor kleine kinderen leidde tot betere hygiëne en tot meer en langer borstvoeding. Grafiek 2 laat zien dat deze groep doodsoorzaken inderdaad een belangrijke killer was voor de allerkleinsten. Maar liefst een vijfde tot een derde van alle sterfgevallen werd veroorzaakt door diarree, dysenterie en andere acute aandoeningen aan het maag- en darmstelsel. Opmerkelijk genoeg sluiten de resultaten niet aan bij de verwachting dat deze groep van doodsoorzaken het hoogst is in het katholieke Eind-

¹³ Bron: Database 'Nederlandse gemeenten' van Nynke van den Boomen, project: Region, religion and health. The cultural rigidity of mortality and morbidity patterns in the Netherlands, 1870-1900 (Radboud Universiteit Nijmegen).

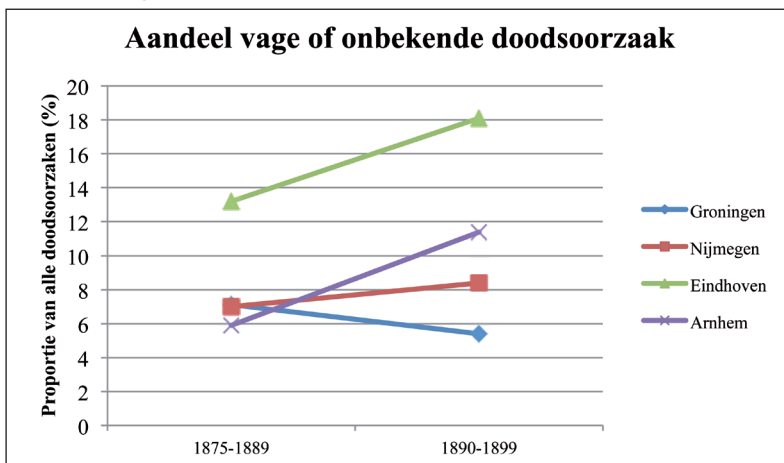
hoven. Kennelijk kregen daar toch nog veel baby's de borst, ook in de laatste periode. Het is eveneens opvallend dat het aandeel van deze doodsoorzaak in de tijd is toegenomen, behalve in Groningen. Groningen en Eindhoven komen daarmee uit op een vergelijkbare hoogte in de laatste periode; de moderniseringswinst in Groningen lijkt daarmee gering. Het kan echter zo zijn dat artsen door veranderingen in medische kennis symptomen zoals stuipen in de eerste periode niet erkenden als veroorzaakt door maag- en darmaandoeningen, maar dat in de latere periode wel gingen doen.¹⁴ Inderdaad loopt het aantal doodsoorzaken geclassificeerd als 'stuipen' terug in de tweede periode, vooral in Nijmegen. Wellicht dat een deel van de sterfte in 1890-1899 door stuipen in werkelijkheid het gevolg is van maag- en darmproblemen. Maar ook daar zien we geen ordening tussen de steden die we verwachten. Eindhoven komt er in 1890-1899 bepaald niet veel slechter van af dan Groningen wat betreft het procentueel aantal geregistreerde gevallen van stuipen.

GRAFIEK 3

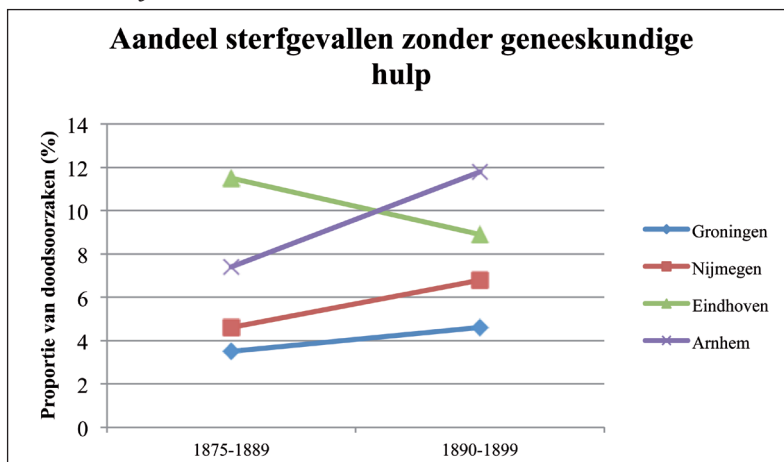
¹⁴ Walhout, *Breast is best*, 85.

GRAFIEK 4

Grafiek 4 toont het aantal sterfgevallen van zuigelingen waarvoor geen duidelijke of bekende doodsoorzaak werd opgegeven. Wellicht werd dat veroorzaakt door afwezigheid van de arts bij het sterfgeval, of door gebrekkige medische kennis bij de dienstdoende arts. We verwachten dan ook dat de aantallen sterfgevallen met een onbekende oorzaak afnemen in de tijd, maar dat gebeurt niet echt. In Eindhoven was het aantal gevallen met onbekende doodsoorzaak reeds groot in de eerste periode, maar dit aandeel stijgt zelfs verder naar bijna een vijfde van alle gevallen. Medische onwetendheid en medische kunde nam hier eerder af dan toe, en wellicht dat zich in deze categorie toch nog een aantal gevallen van maag- en darmaandoeningen verschuilen. We kunnen wel stellen dat de stad Groningen hier tevoorschijn komt met een zelfverzekerde en moderne medische stand. Groningse artsen waren bijna altijd in staat de doodsoorzaak te diagnosticeren, uiteraard volgens de inzichten van hun eigen tijd. Onbegrijpelijk genoeg stijgt het aandeel onbekende oorzaken in Arnhem.

GRAFIEK 5

De laatste grafiek behandelt het aandeel van de sterfgevallen waarbij geen geneeskundige hulp werd ingeroepen, ons laatste criterium voor moderniteit. Deze indicator wordt algemeen beschouwd als uiting van vooruitgang in medische voorzieningen en vooral ook van medische consumptie. Een gebrek aan kennis, vertrouwen in de medische stand maar vooral ook een gebrek aan welvaart verhinderde lange tijd dat mensen een arts te hulp riepen bij een zieke zuigeling.¹⁵ De moderne medicalisering van de zorg om de allerkleinsten was duidelijk het verst voortgeschreden in Groningen. Opmerkelijk genoeg loopt Arnhem hier ver uit de pas in vergelijking met de andere steden.

Tot slot

Uit het bovenstaand vergelijkend onderzoek in vier steden in Nederland kunnen we enkele duidelijke conclusies trekken. Van

¹⁵ W.J.M.J. Rutten, 'Mortaliteit en medicalisering. Een regionaal-differentiële analyse van de sterfte zonder geneeskundige behandeling in Nederland (ca 1870-1900)', *Holland 17* (1985), 131-160.

alle plaatsen waarmee Onno Boonstra zich heeft verbonden tijdens zijn loopbaan, is Groningen duidelijk aan te merken als het meest modern. De stad die hij al jong verliet, had reeds de laagste zuigelingensterfte in de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Artsen wisten hier de meeste doodsoorzaken te diagnosticeren, en het aandeel van door water en voedsel overgedragen infectieziekten was relatief gering, althans in de tweede periode. Kennelijk gaven Groningse moeders voor een groot deel hun baby's de borst en wisten zij voor die tijd redelijke standaarden van hygiëne aan te houden. Eindhoven liep helemaal achteraan in dit moderniseringsproces; het is dan ook niet zo verwonderlijk dat deze plaats de casus opleverde van een onderzoek naar factoren die processen van modernisering drijven en bepalen.

Historisch onderzoek en de computer. Van hulpmiddel tot hulpwetenschap

Inventarisatie van gecomputeriseerd historisch onderzoek

Wanneer ik Onno voor het eerst ontmoette, herinner ik mij niet meer precies. Waarschijnlijk was het bij zijn inventarisatie van gecomputeriseerd historisch onderzoek in Nederland. Hij bezocht toen mijn collega Marietje van Winter en mij omdat wij ons bezighielden met de inhoudsanalyse van verhalende middeleeuwse bronnen – tekst mining zouden we nu zeggen. Het inventarisatierapport¹ verscheen in 1981, dus het moet kort daarvóór zijn geweest.

De aanleiding voor deze inventarisatie was een onderwijsstimuleringsproject van de Nijmeegse universiteit dat beoogde een nieuw curriculumonderdeel te ontwikkelen waarin computergebruik bij historisch onderzoek centraal zou staan. Maar het rapport zelf bevat geen blauwdruk voor zo'n cursus. Het gaat veel verder en geeft een grondige analyse van wat een historicus zoal met de computer kan doen. Het beschrijft een breed scala van onderzoeksobjecten met de daarbij gehanteerde methoden en technieken en de randvoorwaarden om dergelijke activiteiten succesvol te organiseren.

Ik ken niet de bestuurlijke context waarin dit initiatief werd geboren, maar het tijdstip was zeker niet toevallig. Rond 1980 was er een breed gedragen gevoel dat de computer een ingrijpende invloed op de samenleving zou gaan hebben en dat Nederland

1 O.W.A. Boonstra, *Gecomputeriseerd historisch onderzoek. Stand van zaken; perspectief* (Nijmegen 1981).

niet achter mocht geraken. Natuurlijk bestond al langer het besef dat automatisering en robots ons leven ingrijpend zouden kunnen veranderen. In 1963 verscheen een Aula-pocket² waarin die problematiek op een wat filosofische en futurologische manier werd benaderd, maar het betoog bleef redelijk abstract. Begin jaren tachtig was het besef veel klemmender. De psycholoog en computerwetenschapper Christopher Evans publiceerde enkele indringende boeken over dit onderwerp. In de inleiding van zijn bestseller *The mighty micro. The impact of the micro-chip revolution* spreekt hij over een computerrevolutie vergelijkbaar met de industriële revolutie: “As with the Industrial Revolution it will have an overwhelming and comprehensive impact, affecting every human being on earth in every aspect of his or her life (...) we of the opening years of the 1980s have the gift of foresight, the ability to contemplate – if not for long – the amazing change that man is about to force upon himself.”³

In Nederland verscheen een boekje van Overkleef, *Informatie-industrie in de jaren tachtig*, met een bredere uitweiding over de informatiemaatschappij in het algemeen. De ondertoon is wat bezorgd: de massa gegevens die over de mens wordt uitgestort, zou klakkeloos als ‘echte informatie’ kunnen worden beschouwd. Er moet daarom een informatiebeleid komen dat voorkomt dat mensen veranderen in ‘informatische jaknikkers’.⁴ Overkleef duidt met ‘informatiemaatschappij’ slechts één aspect van de samenleving aan. Het is nog de tijd van de centrale mainframe-computers, dus informatievoorziening wordt ook gezien als eenrichtingsverkeer naar de consument; nog niets in zijn redenering verradt enig zicht op het alles omvattende complexe netwerk van informatie-uitwisseling waarin wij nu leven.

2 E.H.P. Baudet e.a., *Mens en computer. Automatie, industriële en culturele revolutie* (Utrecht en Antwerpen 1963).

3 C. Evans, *The mighty micro. The impact of the micro-chip revolution* (Stevenoaks 1979), 13.

4 D. Overkleef, *Informatie-industrie in de jaren tachtig* (Deventer 1980), 72.

Maar terug naar de geschiedwetenschap. Ondanks het feit dat Onno bij zijn inventarisatie 45 computerprojecten aantrof, verdeeld over vijftien instituten, leefde het hierboven geschetste gevoel van urgentie nog allerminst bij historici. Men was wel nieuwsgierig, maar wist weinig over de mogelijkheden en had ook een zekere diepgewortelde emotionele afkeer van al die techniek en formalisering. Was die belangstelling voor de computer niet gewoon een modieuze hype waarvan je jezelf als degelijke historicus verre moest houden?

Op woensdag 24 april 1985 organiseerde de Geschiedenis Studenten Vereniging van de universiteit in Nijmegen een lezingmiddag onder het veelzeggende motto ‘het gebruik van de computer in de geschiedwetenschap: trend of toekomst?’. Onno hield daar een inleiding en reflecteerde ook op deze kwestie: waarom een studiemiddag over geschiedenis en computer? En waarom op dat moment? De computer bestond al lang en was in de sociale wetenschappen inmiddels een vertrouwd hulpmiddel geworden. Zijn verklaring was dat de historicus in zoverre in een bijzondere situatie verkeerde omdat de gebruikte gegevens meestal niet systematisch ter beschikking staan. Hij moet ze uit allerlei bronnen vergaren en transformeren tot computerleesbare databestanden. Bovendien moet hij zijn onderzoeksvragen vooraf heel duidelijk expliciteren en dat vereist een discipline die indruist tegen de vrijheid die traditioneel historisch onderzoek kent waarbij vraagstelling en geraadpleegde bronnen onderweg bijgesteld kunnen worden. Dit en het gebrek aan kennis en specialistische hulp hebben gezorgd voor de trage inburgering van dit hulpmiddel in de geschiedwetenschap.⁵

5 O.W.A. Boonstra, ‘De computer als hulpmiddel bij historisch onderzoek’, in: G. Rooijakkers, R. Schönberger, M. Smits & R. van de Weyer, T.S.M. van der Zee (red.), *Trend of toekomst. Het gebruik van de computer in de geschiedwetenschap* (Nijmegen 1985).

De komst van de pc

Buiten het historische veld voltrokken zich in de eerste helft van de jaren tachtig ingrijpende veranderingen: de personal computer deed zijn intrede. Al sinds enkele jaren daarvoor waren er populaire (spel-)computers op de markt zoals de Commodore en de Tandy, maar in 1981 introduceerde IBM de eerste echte Personal Computer (pc), weliswaar nog niet tegen een ‘personal price’.

Maar er waren ook betaalbare alternatieven, koffermodellen onder het besturingssysteem CP/M en uitgerust met een onwaarschijnlijk klein fosforgroen of amberkleurig beeldscherm. Zelf werd ik de gelukkige bezitter van een Kaypro II,⁶ een “draagbare” computer in een zware metalen kast ter grootte en met het gewicht van een kleine koffer die je meeneemt voor een korte vakantie. De opslag was weliswaar beperkt tot de ruimte op een floppydisk, maar je kon al wel op deze machine programmeren en data-analyses uitvoeren. Dit was onvergelijkelijk veel sneller dan via het op batchverwerking gebaseerde systeem van mainframe-computing met lange wachttijden voor de verwerking van jobs. Bovendien kregen we weldra de beschikking over een inbelmogelijkheid naar de computer van het universitaire rekencentrum zodat het zware werk op de mainframe gedaan kon worden en thuis de nabewerking kon plaatsvinden. Het einde van het moeizame werken met ponskaarten kwam langzaam in zicht. In 1983 introduceerde Apple de Lisa, de eerste computer met een grafisch gebruikersinterface en de verre voorloper van de huidige Mac, en in 1985 lanceerde Microsoft Windows 1.0. De computer kreeg een vriendelijk gezicht; dat voedde ook de ijdele hoop bij technofobe geesteswetenschappers dat al die techniek wel zó gemakkelijk en intuïtief gemaakt zou worden dat specialistische kennis nagenoeg overbodig zou worden.

6 Zie Wikipedia: Kaypro: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kaypro> (geraadpleegd 1 december 2016); het populaire alternatief was de Osborne: https://en.wikipedia.org/wiki/Osborne_1 (geraadpleegd 1 december 2016).

Computer en geschiedenis raakt georganiseerd

In 1982 betoogde Onno voor het bredere publiek van *Spiegel Historiael* dat er bijzondere voorwaarden moesten worden geschapen wilde gecomputeriseerd historisch onderzoek in Nederland werkelijk van de grond komen: onderwijs in methoden en technieken, lokale hulp aan nieuwe gebruikers en materiële faciliteiten zoals randapparatuur en rekentijd op de mainframe computer in het rekencentrum.⁷ Midden jaren tachtig werd in deze behoefte voorzien, zij het dat de faciliteiten per universiteit sterk verschilden. In veel gevallen betrof het de aanstelling van medewerkers met alleen een onderwijsopdracht binnen de alfa-informatica zoals het vak inmiddels werd genoemd. De financiering van wetenschappelijk onderzoek op dat terrein was een stuk lastiger.⁸

Wat de organisatie van het veld betreft, was de eerste internationale conferentie *History and Computing* in 1986 een belangrijke mijlpaal. Die werd gehouden op het Westfield College in Londen en georganiseerd door Peter Denley en Deian Hopkin. Manfred Thaller hield daar, met verwijzing naar zijn eigen ‘dedicated’ databasesysteem CLIO, een pleidooi voor speciale software die aansloot bij de onderzoeksbehoeften van de historicus.⁹

Bij deze gelegenheid werd ook de oprichting van de *Association for History and Computing* voorgesteld, die op de Westfield College-conferentie van het daaropvolgende jaar werd gerealiseerd. De Association kende lokale ‘branches’; in Nederland was dat de *Vereniging voor Geschiedenis en Informatica*, die zich ook

7 O.W.A. Boonstra, ‘Gecomputeriseerd historisch onderzoek in Nederland’, *Spiegel Historiael* 17 (1982), 330-333.

8 Zie voor een beknopt overzicht: J. van Zundert & K. van Dalen-Oskam, ‘Digital Humanities in the Netherlands’, *H-Soz-Kult*, 28:10 (2014).

9 M. Thaller, ‘Methods and techniques of historical computing’, in: P. Denley & D. Hopkin (red.), *History and computing* (Manchester 1987), 147-156.

uitstrekke tot Vlaanderen en waarvan Onno nog enige tijd voorzitter is geweest. Beide organisaties hadden een eigen tijdschrift met publicaties over projecten op dit terrein. Zo was er van lieverlee een bescheiden kader ontstaan waarbinnen kon worden tegemoetgekomen aan de groeiende belangstelling voor ‘computer en geschiedenis’, in het bijzonder onder studenten.

Hulpmiddel of hulpwetenschap?

Interessanter dan het organisatorische reilen en zeilen is de inhoudelijke ontwikkeling rond computer en geschiedenis. De dominante vraag is steeds geweest of de computer bij historisch onderzoek eenvoudig een hulpmiddel zonder meer is, of dat zulke belangrijke aanpassingen in software en onderzoeksanpak nodig zijn dat het gebruik ervan afzonderlijk moet worden geëxpliciteerd in de vorm van een hulpwetenschap, een historische informatiekunde. Anders gezegd: kunnen wij de benodigde software (en bijbehorende technieken) ‘lenen’ bij andere disciplines, zoals de sociale wetenschappen, de computertaalkunde en de informatica, of – het andere uiterste – zou de historicus het beste geholpen zijn met speciale historische software die direct voortkomt uit zijn eigen methodologie?

De kwestie speelt nog steeds nu wij ons blikveld hebben verruimd en over *digital humanities* spreken. Van Zundert en Van Dalen formuleerden het een paar jaar geleden als volgt:

“It is still early to judge, but it seems reasonable to assume that digital methodology in the humanities is around to stay. That, however, is not to state that digital humanities as a discipline proper is here to stay. This is one of the main unresolved issues surrounding digital humanities: is it a field in its own right or does it signify a change or expansion of the methodological paradigm? For the moment we lean toward the latter position.

Sure enough there will be a generation, maybe even two, of researchers that will deem digital humanities as their native field. But the digital is not something that stands next to what we know and who we are. Rather the digital permeates all aspects of humanistic culture and behavior. This calls for a very deep reorientation on what humanities as a field is, or what its role is in a ubiquitously digital society. As such, eventually the digital will also find its seamless integration in the methodology of humanities proper.”¹⁰

In de onderlinge samenwerking tussen de “alfa-informatici” heeft deze problematiek een belangrijke rol gespeeld. Het begon allemaal op een regenachtige middag in het voorjaar van 1987 in Londen tijdens de tweede Westfield College-conferentie. In tegenstelling tot het jaar daarvoor waren er behoorlijk wat buitenlanders. Toen enige Italianen meenden hun bijdrage het best in het Italiaans te kunnen presenteren, stelde Peter Doorn aan Onno en mij voor om een ommetje te maken over de nabij gelegen Hampstead Heath. Bij die gelegenheid ontstond het plan een boek te maken over de gebruiksmogelijkheden van de computer in historisch onderzoek. Iets dergelijks bestond toen nog niet.¹¹ Dankzij de bijdragen en hulp van diverse collega’s kon *Historische informatiekunde*¹² twee jaar later verschijnen bij uitgeverij Verloren.

Het boek was een groot succes en binnen korte tijd uitverkocht; in 1992 verscheen een tweede druk. Het intellectuele klimaat leek te veranderen. Het *Tijdschrift voor Geschiedenis* bracht in 1990 een speciaal nummer ‘Geschiedenis en informatica’¹³ uit en ons

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ik volg hier Onno’s eigen verslag, zie: O. W.A. Boonstra, ‘Historische informatiekunde III – the sequel?’, *VGI Cahier* 10 (1998), 135-138.

¹² O.W.A. Boonstra, L. Breure & P. Doorn (red.) *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (Hilversum 1990).

¹³ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103:2 (1990).

boek werd besproken in de rubriek Wetenschap & Onderwijs van de NRC, met veel nadruk op praktische voorbeelden en zonder in te gaan het concept historische informatiekunde zelf.¹⁴

Onno had in de inleiding van het boek het concept historische informatiekunde duidelijk gepositioneerd op het snijvlak van de informatica en de geschiedwetenschap. “Het gaat daarbij in het bijzonder om het ontwerp en de bouw van gespecialiseerde, geautomatiseerde systemen voor opslag, bewerking en bevraging van historische gegevens, om de organisatorische inpassing daarvan binnen het geschiedkundig onderzoek en het gebruik ervan door niet-onderzoekers.”¹⁵ Dit was in overeenstemming met het rapport van de Commissie Hoger Onderwijs Informaticaplan uit 1986, dat duidelijk onderscheid maakte tussen informatica en informatiekunde. Die laatste, aldus de commissie, is nauw verweven met het domein waarin de computer wordt toegepast en “een door het oorspronkelijke vakgebied geïnspireerde nieuwe specialisatie”. Zo zagen wij ook de historische (of beter gezegd: historisch-culturele) informatiekunde, in relatie tot een brede waaier van historische disciplines, niet alleen de geschiedwetenschap, maar ook vakken met een ‘historische dimensie’ zoals kunstgeschiedenis, letterkunde, archeologie, muziek- en theaterwetenschap.¹⁶

De goede verkoopcijfers mogen echter niet verhullen dat er ook kritische reacties waren. Sommigen vonden de stof te abstract en anderen meenden dat het theoretische gehalte juist te gering was. Erik Kleyn en George Welling schreven een recensie onder de titel ‘Wat is historische informatiekunde’,¹⁷ waarin zij betoogden dat de theoretische reflectie er bekaaid afkwam:

14 J. van Vonderen, ‘Het verleden op floppy’, *NRC* (3 januari 1991).

15 *Historische informatiekunde*, 11.

16 *Ibidem*, 10.

17 E. Kleyn & G. Welling, ‘Wat is historische informatiekunde’ op <http://odur.let.rug.nl/welling/arts/vgi2.pdf> (geraadpleegd 1 december 2016).

“De terugkoppeling naar de kern-informatica en de methodologische informatica vindt niet plaats. Daar waar in de term ‘informatiekunde’ een wisselwerking tussen de neutrale informatica en de toepassing daarvan binnen een afgebakend kennisdomein wordt bedoeld, hebben de auteurs het slechts over éénrichtingsverkeer: het toepassen van de informatica binnen het historisch onderzoek. Als object van studie worden niet de methoden en algoritmen gepresenteerd die van nut kunnen zijn voor de informatisering van historisch onderzoek, maar de historische studie zelf. De vraag is of we dan moeten spreken over ‘informatiekunde’ of over onderzoeksautomatisering.”¹⁸

Onno antwoordde met een repliek waarin hij de ontwikkeling van de historische informatiekunde in drie fasen indeelde: (1) aandacht voor onderzoek uitgevoerd met een specifiek softwarepakket, (2) ontwikkeling van een applicatie voor een bepaalde bronsoort en (3) beschrijving van algoritmen voor een bepaald historisch onderzoek. De eisen van Kleyn en Welling hoorden thuis in de derde fase, die nog niet was bereikt bij het schrijven van het boek.¹⁹

Onno was ook gevoelig voor de eerste vorm van kritiek. Achteraf (in 1998) vond hij dat er toch wel iets heeft geschort aan *Historische informatiekunde* en raadde hij het wat praktischer opgezette boek van Daniel Greenstein²⁰ aan als introductie in deze materie, al verdedigde hij ook de meer theoretische stukken uit ons boek die in die tien jaar niet zo sterk waren verouderd.²¹ Overigens moet hieraan worden toegevoegd dat hij vanaf het begin het nut van computergebruik steeds aan de hand van voorbeelden uit de praktijk over het voetlicht heeft gebracht

¹⁸ *Historische informatiekunde*, 2.

¹⁹ O.W.A. Boonstra, ‘Wat is historische informatiekunde. Een repliek’, *Cabier vgi* 6 (1993), 72-74.

²⁰ D.I. Greenstein, *A historian's guide to computing* (Oxford 1994).

²¹ Boonstra, ‘Historische informatiekunde III, 10.

en zelf ook belangrijke bijdragen aan de toepassing heeft geleverd. Anderen kunnen daarover beter schrijven dan ik, maar voor een evenwichtig beeld wil ik er toch een aantal noemen. Zijn werk aan het digitaal in kaart brengen van de gemeentelijke indeling van Nederland dateert al uit het midden van de jaren tachtig.²² Dit resulteerde uiteindelijk via *NLkaart*²³ in *NLGIS*,²⁴ een website waar onderzoekers historische kaarten kunnen maken die de regionale variatie van allerlei gemeentelijke data laten zien. Zo kunnen momentopnamen van 1812 tot 2000 gevisualiseerd worden. Een ander project was *Magic Nana*, een acroniem waarvan het tweede deel stond voor Nij-meegs Automatiseringsproject voor Nederlandse Archieven. Dit betrof een samenhangende verzameling van gegevensbestanden voor bevolkingsregisters geïntegreerd met een programma voor invoer en raadpleging.²⁵ Maar hij heeft zich ook beziggehouden met computertoepassingen buiten het sociaal-economische segment, zoals de tekstanalyse van het werk van negentiende-eeuwse geschiedschrijvers.²⁶

22 O.W.A. Boonstra, 'Over computer, cartografie en de expliciteringsplicht bij kwantitatief historisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 28 (1986), 43-56; O.W.A. Boonstra, 'Automatisering en het kadaster. Het gebruik van de computer bij historisch kadastraal onderzoek', *Cahier VGI* 8 (1994), 114-123.

23 O.W.A. Boonstra, 'NLkaart. A dynamic map of the Netherlands, 1830-1990', in: *Histoire et Informatique. v^e Congrès "History & Computing" 4-7 Septembre 1990 à Montpellier* (Montpellier 1992), 315-324.

24 Zie de website van *NLGIS* op <http://www.nlgis.nl> (geraadpleegd 1 december 2016).

25 O.W.A. Boonstra, 'Archieven en historische informatiesystemen', *Cahiers voor Geschiedenis en Informatica (VGI)* 3 (1989), 7-18.

26 O.W.A. Boonstra, 'Over vorm en inhoud. Een computeranalyse van zes teksten van negentiende-eeuwse geschiedschrijvers', *VGI Cahier* 11 (1999), 67-78.

Nogmaals historische informatiekunde

Het tweede grote project waarin ik met Onno heb samengewerkt, was het rapport *Past, present and future of historical information science*²⁷ (hierna PPF), dat in 2004 verscheen. De directe aanleiding hiervoor was de opheffing van het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) van de KNAW. Dit werd onder andere gevolgd door het nieuwe e-Science-programma,²⁸ waarin naar onze mening ook een aantal thema's uit de historische informatiekunde aan de orde hadden kunnen komen. Een minstens zo belangrijk ander motief was het gevoel dat omstreeks 2000 'history and computing' als beweging internationaal tanende was en een nieuwe impuls behoeftte. De alfa-informaticaopleidingen stonden overal onder druk en ook Computer & Letteren, waarvan ik zelf deel uitmaakte, was rond de eeuwwisseling opgeheven en als (algemene) informatiekunde opgenomen binnen informatica.

Peter Doorn nam het initiatief tot het PPF-project en wist Onno en mij een tijdelijke detachering bij het NIWI te bezorgen. In het voorjaar van 2003 zijn wij aan de slag gegaan met wekelijkse bijeenkomsten, veel werk thuis en gesprekken met onderzoekers in het veld. Bij ons leefde het gevoel van onvrede dat historische informatiekunde de kloof tussen informatietechnologie en historisch onderzoek in brede zin niet had weten te overbruggen. Als de historicus de computer gewoon zou willen gebruiken zonder zich al te veel in de technologie te verdiepen, dan was

27 O.W.A. Boonstra, L. Breure & P.K. Doorn, *Past, present and future of historical information science* (Amsterdam 2004). Ook integraal verschenen in *Historical Social research / Historische Sozialforschung* 29:2 (2004). Tweede editie uit 2006 online beschikbaar via DANS: <https://dans.knaw.nl/nl/over/organisatie-beleid/publicaties/DANSpast-presentfuturehistoricalinformationscienceUK.pdf> (geraadpleegd 1 december 2016)

28 Dit vormde uiteindelijk de basis voor de Virtual Knowledge Studio onder leiding van Paul Wouters.

hij nog steeds aangewezen op commerciële standaard-software (Microsofts populaire databasepakket Access is hiervan een typisch voorbeeld). Die oplossing hoeft niet slecht te zijn, maar leidt ook gemakkelijk tot aanpassing van onderzoekswensen aan de praktische mogelijkheden en beperkingen die dergelijke programmatuur kent. Dus pleitte het rapport voor een zevental onderzoekslijnen die met recht historisch-informatiekundig genoemd mochten worden, zoals modellering van historische bronnen, XML-editors die met grillige tekststructuren zouden kunnen omgaan, patroonherkenning, tekst mining, information retrieval die rekening hield met de betekenisverandering van begrippen in tijd en ruimte, en historische multimediale publicatie op internet. Dit onderzoek zou gerealiseerd moeten worden binnen een infrastructuur waarbij informatici en historisch-informatiekundigen nauw samenwerkten met geschiedwetenschappers en erfgoedinstellingen.

Zoals het met veel rapporten gaat, zijn deze voorstellen niet gerealiseerd of in een andere vorm en context uitgevoerd dan de opstellers beoogden. Gelukkig is er inmiddels wel meer erkenning van de problematiek (e-Humanities-platform), wordt er gewerkt aan een betere infrastructuur (CLARIAH) en is er meer projectmatige samenwerking tussen informatici, geesteswetenschappen en erfgoedinstellingen (zie het NWO CATCH-programma). Zo heeft de KNAW het CEDAR-project over data van volkstellingen uitgevoerd²⁹, waarbij het IISG, DANS, de VU en de Erasmus Universiteit betrokken waren en waarbij Onno zelf als adviseur optrad. Er is ook weer een betere ondersteuning op lokaal niveau zoals het Digital Humanities Lab bij geesteswetenschappen in Utrecht en het Humanities Lab aan de Radboud Universiteit.

29 A. Meroño Peñuela, 'Refining Statistical Data on the Web', *SIXS Dissertation Series* 2016:18 (2016).

Tot slot

Met de ondertitel ‘Van hulpmiddel tot hulpwetenschap’ suggereer ik geen ontwikkeling in Onno’s denken maar wil ik alleen de breedte van de discussie aanduiden. Ik weet niet hoe Onno zelf terugkijkt op de beschreven periode; we hebben al lang niet de gelegenheid gehad om daarover eens wat meer diepgaand te praten. Ik kan alleen voor mijzelf spreken.

Ik stel mij even voor dat ik nu nog aan het begin van mijn eigen dissertatieonderzoek (met tekstanalyse) zou staan. Rondkijkend op internet zou ik het behoorlijk lastig vinden een keuze te maken uit de enorme diversiteit aan mogelijkheden: moet ik mijn bronnen van een TEI-codering voorzien, moet ik Python leren, is Linked Open Data een oplossing, zou een crash course digital humanities mij verder helpen of zal ik toch maar aankloppen bij het Digital Humanities Lab en vragen of ze maatwerksoftware kunnen leveren? Is het handig om naar de bijeenkomsten van de e-Humanities-groep gaan en mij methodologisch bij te scholen? Ik heb maar vier jaar; en dan nog al die tools die op internet beschikbaar zijn en vaak nog nauwelijks het demo-stadium zijn ontgroeid. Zelfs met de diverse ‘introductions to digital humanities’ op het web zou ik niet dadelijk de koers voor mijn eigen onderzoek kunnen uitzetten. Ik geloof dat ik dan blij zou zijn met iemand als Onno, die theorie, softwarepraktijk en veel onderzoekservaring in zich verenigt en mij op een verstandige manier op weg zou kunnen helpen. Jammer dat pensionering niet alleen veel moois brengt, maar ook aan veel goeds een einde maakt!

Het nut van interdisciplinair onderzoek: sociale theorie en geschiedenis

Als student geschiedenis kom je regelmatig in aanraking met het werk en de discipline overstijgende onderzoekinteresses van Onno Boonstra. In 2008 – het eerste jaar dat ik geschiedenis studeerde – moest ik bijvoorbeeld het vak Alfa-Informatiekunde volgen, waarbij er ingegaan werd op de vraag hoe je als historicus databases en bijbehorende beschrijvende statistiek, kon gebruiken. Voor vele geschiedenisstudenten was dit een ware beproeving: ze hadden immers de opleiding geschiedenis gekozen om nooit meer iets met cijfers te hoeven doen. Toch gaf het voor mij een eerste blik op wat er nog meer mogelijk was met historische bronnen en wat een kwantitatieve benadering, als aanvulling op een kwalitatieve benadering, te bieden had. Het zien van deze mogelijkheden is denk ik een van de gevolgen als je, net als Onno, over de grenzen van het traditionele historische bedrijf heen kijkt en bijhoudt wat er in aangrenzende vakgebieden gebeurt. De voortdurende gevolgen van de ICT-revolutie in vakgebieden als informatica en informatiekunde zijn daar voorbeelden van, maar binnen de sociologie en demografie worden ook doorlopend nieuwe methoden en theorieën ontwikkeld die nuttige toepassingen hebben voor historisch onderzoek.

Tijdens mijn master had ik zelf de mogelijkheid om over mijn eigen grenzen als historicus heen te kijken door een essay te schrijven bij het zogenaamde Atelier ‘Sociale theorie en geschiedenis’ van Onno. Destijds was ik van mening dat we als historici door het gebruik van sociale theorie een beter begrip kunnen krijgen van historische leefomstandigheden en gebeurtenissen omdat sociale theorie en sociale geschiedenis, in de woorden

van Skocpol, “complementary endeavors”¹ zijn. Dit wordt door Boonstra, Bras en Derks ook betoogd in hun bijdrage *Historical Research on Cultural Life Scripts* waarin het concept en de toepassing van *life scripts* aantoonst dat de samenleving onze levensloop construeert, organiseert en definieert. Dit inzicht wordt in dit *special issue* verkregen door juist interdisciplinair te werk te gaan.² In deze bijdrage wil ik daarom graag stilstaan bij het nut van sociale theorie op geschiedenis door – net als de student vijf jaar geleden – verschillende *oral history* verslagen van mijnwerkers in Limburg te bestuderen.³ Als eerste zal ik kort bespreken wat volgens mij de kern is van wat wij als historici kunnen leren van sociale theorie, waarna een korte analyse van het leven in de Limburgse mijnen volgt.

Perspectieven vanuit de sociologie

Ondanks dat er boeken volgeschreven zijn over de discipline, theorieën en methoden van sociale wetenschappers, is het helder dat de bestudering van de complexiteit van het sociale leven centraal staat.⁴ Voor historici die het alledaagse leven van historische actoren bestuderen is vooral het concept van de ‘groep’⁵

- 1 T. Skocpol, ‘Social history and historical sociology: contrasts and complementarities’, *Social Science History* 11:1 (1987), 17-30, alhier 18.
- 2 O.W.A. Boonstra, H. Bras, M. Derks, ‘Historical research on cultural life scripts. An exploration of opportunities and future prospects’, *Historical Social Research* (2014), 7-18.
- 3 Deze bijdrage is een bewerking van: T. Riswick, *Twee weten meer dan één: sociale theorie en geschiedenis. Een essay over het nut van interdisciplinair onderzoek: sociale theorie en geschiedenis* (Essay Atelier Sociale theorie en geschiedenis, Radboud Universiteit, Nijmegen 2012).
- 4 M. Dillon, *Introduction in Sociological Theory: Theory, Theorists, Concepts and their Application to the Twenty-First-Century* (Somerset 2013), 10.
- 5 Met groep bedoel ik alle mogelijke groepen zoals een samenleving, netwerk, of institutie die door sociale relaties gevormd worden. Vooral het concept van instituties krijgt veel aandacht de laatste jaren.

– waarbinnen de mate van *agency* wordt vormgegeven – interessant.⁶ Vanuit de sociologie is er namelijk een duidelijke focus op hoe sociale structuren de organisatie van de omgeving vormgeven en hoe “these structures constrain the choice and opportunities available to any individual, family or larger collectivity (...) and thus shape the patterns of social action and interaction.”⁷ Het gedrag van mensen kan vanuit dit perspectief dan ook als een product van groep affiliaties gezien worden waarbij de groep meer van belang is dan een enkel individu. De vorming van een persoon gaat namelijk via een socialisatieproces waarbij gebruiken, normen, waarden en verwachtingen voor een succesvolle sociale omgang binnen de groep worden aangeleerd door de groep. Een individu kan echter van verschillende groepen lid zijn waardoor er verschillende *life scripts* invloed hebben op hoe de uiteindelijke levensloop vorm krijgt. Er wordt daarom ook wel beargumenteerd dat voor sociologie “the key objects of research are social relationships”⁸ en dat “sociological theorists emphasize the constraining force exerted by social structures on individual, group, organizational and collective behavior as well on the culture in any particular society.”⁹

Door sociale interactie in verschillende groepen, waarbij een individu rekening houdt met de zichtbare en onzichtbare structuren binnen de groep, wordt een persoon zijn ‘zelf’ gevormd. De cultuur – het complex van geleerde en gedeelde gedachten, gewoonten, normen gebruiken, eigenschappen, tradities enzovoort – en het taalgebruik binnen een groep zijn daarvoor cruciaal. Tegelijkertijd zorgt sociale interactie voor een rolpatroon, hoe de samenleving verwacht dat die persoon zich hoort te gedragen. Mensen worden bewust en onbewust aan deze collectieve nor-

6 H.S. Klein, ‘The old Social History and the New Social Sciences’, *Journal of Social History* 39:3 (2006), 935-944.

7 Dillon, *Introduction in Sociological Theory*, 10-11.

8 Skocpol, ‘Social history and historical sociology’, 25-26.

9 Dillon, *Introduction in Sociological Theory*, 11.

men gehouden door sociale controle waardoor er een bepaalde mate van conformiteit ontstaat. Kortom, er moet rekening gehouden worden met hoe mensen beïnvloed worden door groeps-definities.¹⁰

Door de nadruk op groepen in de sociale theorie is er een groot aantal variaties aan groepen ontstaan. Wat al deze groepen gemeen hebben is dat er een gedeelde vorm van interactie bestaat en dat personen verbonden worden door een ‘wij’ gevoel. Een aloude indeling gaat al uit van een verschil tussen de primaire en een secundaire groep. Bij een primaire groep zijn de contacten intiem en persoonlijk van aard terwijl bij een secundaire groep de contacten meer onpersoonlijk en zakelijk zijn, puur bedoeld om een bepaald doel te bereiken. Daarnaast hebben instituties een invloed op groepen omdat ze zorgen voor een georganiseerd systeem van sociale relaties die gemeenschappelijke waarden en procedures belichamen om in bepaalde behoeftes van de maatschappij te voorzien. Familie, educatie, religie, economie, bestuur en de wetenschap zijn voorbeelden van belangrijke instituties. Vaak zorgen deze voor een dominante cultuur, normen, rolpatronen en sociale controle. Daarnaast worden groepen geconfronteerd met hun omgeving. De menselijke ecologie en demografie hebben daardoor een omvangrijke invloed op de manier waarop groepen zichzelf en hun cultuur construeren. Mensen ordenen zich namelijk binnen de beperkingen en mogelijkheden van de ruimte die er beschikbaar is. Sociale contacten, en daardoor het proces van socialisatie die het ‘zelf’ vormt, wordt hierdoor grotendeels door *spatial arrangement* beïnvloed.¹¹

Men is zich er in de sociale theorie echter ook van bewust dat samenlevingen niet statisch zijn maar veranderen, en daarbij on-

10 Judson R. Landis, *Sociology: Concepts and Characteristics* (Belmont 1971).

11 Landis, *Sociology: Concepts and Characteristics*.

derling van elkaar kunnen verschillen, waardoor niet alles binnen een groep vast en voorspelbaar is. Sociale en culturele veranderingen gaan vaak met elkaar gepaard door inventie en diffusie in de samenleving, wat voor spontaan en ongestructureerd gedrag kan zorgen binnen een groep. Een groep kan daardoor los komen te staan van de cultuur, normen en instituties die er binnen een samenleving zijn. Ook dit is te analyseren aan de hand van collectief gedrag, aangezien de samenleving altijd in bepaalde mate aan verandering en reorganisatie onderhevig is en ook deze groepen geen unieke verschijnselen zijn. Op deze manier kan collectief gedrag dat niet in de sociale en culturele normen van een samenleving vastligt worden geanalyseerd en verklaard vanuit de groep zelf omdat het een reactie op de dominante groep is.¹²

De begrippen en concepten die in de sociale theorie gebruikt worden om de complexiteit en de wisselwerking binnen verschillende groepen in de samenleving te analyseren, lijken op zijn minst interessant genoeg om ze ook bij historisch onderzoek te betrekken. Daarom zullen bovengeschetste theoretische inzichten getoetst worden door de historische context, het leven en de groepen waarbinnen Limburgse mijnwerkers zich bewogen te bestuderen. De volgende vragen komen aan bod: tot welke groepen behoorde een mijnwerker? Wat voor invloed had de omgeving hierop? Welke *life scripts* werden er door socialisatie en sociale interactie opgelegd? Hoe werden rolpatronen vastgelegd en door sociale controle versterkt? Welke rol speelde instituties in dit alles? En op welke manier kon men zich tegen de dominante groep afzetten?

¹² Idem.

Een historisch sociologische analyse van het leven van een Limburgse mijnwerker

In het begin van de twintigste eeuw groeide het aantal arbeidsplaatsen in de mijnen enorm waardoor er veel vraag was naar arbeiders. De mijnen ontstonden echter in een gebied dat voornamelijk ruraal was en geen industriële traditie kende. Veel buitenlandse arbeiders werden als gevolg aangetrokken. Het aantal niet-Nederlandse arbeiders daalde tijdens en na de crisis van de jaren 1930 toen mijndirecties gebruik maakten van de ruime arbeidsmarkt om meer mensen aan te nemen uit de regio. De grootste groep was daarna afkomstig van de ingestelde leerjongensopleidingen of Ondergrondse Vakscholen (ovs), waar jonge Limburgse jongens werden opgeleid en voorbereid op het werk in de mijn.¹³ Hierdoor werd als het ware een afzonderlijke groep gecreëerd die zijn bestaan moest opbouwen binnen de context van de roomskatholieke gemeenschap, de mijnscholen en de mijnen zelf.

In het boek *'Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden'*¹⁴ zijn de ervaringen en waarderungen van mijnwerkers verzameld over het leven en werken in de mijnindustrie. Deze informatie werd verzameld door middel van zestig interviews met de mijnwerkers zelf en hun vrouwen. Door deze grondige beschrijving biedt dit boek een interessante eerste aanzet om te bestuderen in hoeverre sociale theorieën bruikbaar zijn bij de analyse van het leven van de mijnwerkers. Dit zal gedaan worden door te bespreken hoe de omgeving, socialisatie, groepsverwachtingen en sociale controle kan helpen om de historische context waarin mijnwerkers leefden te duiden.

13 A. Knotter, 'Inleiding', in: A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012), 36-51.

14 W. Nijsten, J. Bours en M. Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979).

Allereerst komt in de beschrijvingen van de mijnwerkers het belang van de omgeving – oftewel de mogelijkheden en beperkingen die de menselijke ecologie en demografie boden – naar voren wanneer de antwoorden op de vraag waarom de meeste arbeiders in de mijnen werkten bestudeerd worden. Het merendeel van de bevolking was namelijk arm en werkte in de agrarische sector. In deze sector was er echter niet voldoende werkgelegenheid voor de meerderheid van de jongeren. Daarbij komt dat er maar beperkte mogelijkheden waren om een opleiding te volgen, of zoals een mijnwerker zei: “Ja, waarom ik naar de ovs ben toegegaan, dat is betrekkelijk eenvoudig te zeggen: er waren thuis geen centen om door te leren.”¹⁵ Velen hadden door de beperkingen van de omgeving geen andere keuze dan om te werken in de mijnen. Het antwoord van een andere mijnwerker illustreert dit voortreffelijk wanneer hij wijst op het gebrek aan *agency* om een eigen beroep te kiezen: “Ik ben feitelijke noodgedwongen naar de mijn gegaan (...) want als ik een ‘echt’ vak had gehad, dan was ik nooit op de mijn gekomen.”¹⁶ Anderen bevestigen ook dat er gewoon geen ander werk was: “Waarvoor heb je dan vijftientig jaar ondergronds gewerkt? Voor wat? Dat was heel simpel: omdat er niks anders was.”¹⁷ Bovendien werden er ook hele dorpen gebouwd voor de arbeiders die in de mijnen werkten wat een gesloten gemeenschap tot gevolg had: “Al die koloniën dat waren afgesloten gehelen. Vroeger kwam daar ook niemand anders in dan alleen mijnwerkers.”¹⁸

De socialisatie die plaats vond tijdens de tienerjaren komt ook in veel beschrijvingen terug. Zoals gezegd kwamen de meeste jongens op de mijnschool terecht omdat normaal onderwijs te duur was: “De ovs, dat waren allemaal van die mennekes van

¹⁵ Nijsten, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden*, 6.

¹⁶ Ibidem, 60.

¹⁷ Ibidem, 17.

¹⁸ Ibidem, 133.

een jaar of zestien, kinderen, en die moest dus geleerd worden wat het mijnwerkersleven is.”¹⁹ Op deze vakopleiding leerde men niet alleen wat er werd verwacht in de mijn, maar ook in de samenleving: “In de ovs ben ik dus ploegleider geweest hé, van zes andere jongentjes, en ik moest dan die ovs-wet opzeggen, dat waren praktisch de tien geboden. Daar kwam iets in voor van God en dat je niet mocht tegenspreken en dat soort dingen, dat je in mentaliteit al werd voorbereid op de mijn. Je werd daar gevormd.”²⁰ Een ander omschrijft het als: “Ze hebben ons hier opgeleid, die hebben ons hier gekweekt, ons rijp gemaakt voor dat systeem: je moest luisteren en iedereen die een beetje boven je stond, die moest jij respecteren, dat was de wet. Dat werd je ingepompt.”²¹ Socialisatie, de vorming van het ‘zelf’ en het rolpatroon werden zo al vroeg ingeprent zodat iedereen zijn plaats wist: “Je mocht niks terug zeggen. Zij hadden het voor het zeggen, jij niet, jij kon alleen in de angst zitten, als jongen al, dat je elke dag eruit geschopt kon worden.”²² *Life scripts* werden bovendien ook bevestigd door een grote variatie van ‘rituelen’ op school, zoals het zingen van liederen waarin het werken in de mijnen werd verheerlijkt. Een voorbeeld ging als volgt: “Wij zijn de bevoorrechte nijvere jeugd, gezond en geneigd tot het werk (...), wij hebben geërfd van deez’ helden der mijn, de dappere arbeidersgeest. Wij zijn al een steunende kracht in ’t gezin, en komen thuis met ons eerlijk gewin, en trots zijn wij dan op ons vak.”²³

Behalve het onderwijs was ook religie een institutie die de cultuur en normen binnen de samenleving grotendeels domineerde: “De pastoor was hier de baas. En als je werk wilde hebben, hier op de koel, dan ging je een briefje halen bij de pastoor. (...)”

¹⁹ Ibidem, 61.

²⁰ Ibidem, 65.

²¹ Ibidem, 70.

²² Ibidem, 61.

²³ Ibidem, 66

Tussen de pastoor van Hoensbroek en de ingenieur op de koel daar bestond een relatie tussen. En daar viel iedereen onder.”²⁴ Rolpatronen werden door dergelijke instituties uitgedragen en zorgden ook voor sociale controle op de naleving van de opgelegde *life scripts*: “Er werd overal op gecontroleerd. Want de huisbazen hadden kinderen en die moesten op ons letten, dat wij die [socialistische] blaadjes niet uit konden delen. (...) Veel mensen waren in hun hart socialist maar ze durfden daar niet voor uit te komen.”²⁵ De sociale controle ging zelfs zover dat er een speciale groep voor werd opgericht: “Die hadden gewoon een eigen politie, die een staat in een staat vormde. (...) Die mijnpolitie had een net opgebouwd waardoor ze alles aan de weet kwamen.”²⁶ Door deze sociale controle probeerde men om mensen binnen het eigen gedachtegoed te houden en stakingen te voorkomen. Wanneer men dan toch besloot om een eigen weg in te slaan dan logen de consequenties er niet om: “Als je lid was van de socialistische organisatie, dan weigerden ze je de communie.”²⁷ Het verhaal van een andere mijnwerker laat tevens zien hoe effectief deze sociale controle was: “Ik heb vroeger in de katholieke mijnwerkersbond gezeten, omdat ik moest. En daar ben ik later uitgegaan (...) Op een dag kwamen ze [kinderen] thuis en toen zeiden ze: ja papa, vandaag hebben we op school gebeden voor jouw bekering. En toen ben ik er uiteindelijk toch uit moeten gaan, want ik wilde niet dat de kinderen er last mee kregen. Je werd verplicht voor in die katholieke bond, je was gedwongen hé.”²⁸

Wanneer men dan toch volhield aan andere idealen dan de idealen binnen de normen en cultuur van de dominante groep, dan werd sociale segregatie vaak ingezet om mensen buiten te

²⁴ Ibidem, 24.

²⁵ Ibidem, 141.

²⁶ Ibidem, 121-122.

²⁷ Ibidem, 25.

²⁸ Ibidem, 161.

sluiten. Een mijnwerker vertelt: “Dus ze duwden je met dezelfde soort bij mekaar, want de helft van de tijd heb ik gewerkt met mensen die ook socialisten waren. Dan konden ze tenminste de anderen niet beïnvloeden. Dan bleef de haard maar klein.”²⁹ De invloed van het behoren tot de groep van mijnwerkers werd door veel mensen achteraf ook onderkend, wanneer men uit de context verwijderd was: “Ik was al een jaar of negentien, twintig, toen pas begon ik er een eigen mening op na te houden. Toen begon ik een beetje te beseffen: ja, maar wat doen wij eigenlijk? Ben je wel een mens? Toen begon ik zelf te denken.”³⁰ Vanuit dit perspectief is ook te verklaren dat men zich meestal niet verzette tegen het systeem, omdat men er middenin zat: “Maar dat realiseer je jezelf pas achteraf, wat dat geweest is.”³¹

Besluit

Het wordt door deze eerste eenvoudige analyse duidelijk dat bij het bestuderen van de historische context waarin de Limburgse mijnwerkers leefden bepaalde inzichten uit de sociale theorie toepasbaar zijn. Er worden denkpatronen gebruikt die erop uit zijn om verbanden te leggen tussen verschijnselen en daardoor historische verklaringen kunnen ondersteunen. Een bruikbare toepassing is bijvoorbeeld het analyseren van spanningen binnen en tussen sociale groepen. De concepten van sociale theorie kunnen daarnaast door de gebruikte concepten de structuren van intermenselijke relaties binnen een groep blootleggen. De beperkingen in de historische context waarbinnen actoren kiezen maakten worden daardoor zichtbaar. Met andere woorden, het maakt ons historici meer bewust ervan dat ondanks dat er

²⁹ Ibidem, 143.

³⁰ Ibidem, 70.

³¹ Ibidem, 17.

sprake is van *human agency*, deze meestal valt binnen de beperkingen die binnen een groep worden geconstrueerd.

Verder kan sociale theorie bij een comparatieve analyse wellicht meer opleveren omdat structuren die binnen een groep gelden kunnen worden blootgelegd door diverse samenlevingen met elkaar te contrasteren. Dit laatste is een van de doelen van mijn promotieproject over de invloed van de aanwezigheid van broers en zussen op de sterftekansen van kinderen in Taiwan en Nederland in de periode 1863-1945.³² Een onderwerp dat mogelijk werd gemaakt door de leertaken alfa-informatiekunde van Onno waar ik als student geschiedenis voor het eerst in aanraking kwam met een kwantitatieve methode. Een tweede – veel belangrijker – punt van beïnvloeding is dat ik in mijn promotieproject probeer om zoveel mogelijk over de grenzen van geschiedenis heen te kijken omdat dit nieuwe inzichten kan opleveren; iets dat Onno in zijn loopbaan als wetenschapper al vaak heeft aangetoond en dat ik enkel in de toekomst kan ambiëren.

32 Voor meer informatie zie het project '*Between Rivalry and Support: Differences in Mortality Chances of Brothers and Sisters in the Netherlands and Taiwan, 1860-1945*' op de website van de Radboud Group for Historical Demography: <http://www.ru.nl/historicaldemography/research-projects/current-research-projects/virtual-folder/betweenrivalryandsupport/> (geraadpleegd 10 december 2016).

Over ruimte en het publieke domein. Globalisering en democratie

Onno en ik kwamen ongeveer tegelijk in Wageningen aan bij de afdeling Agrarische Geschiedenis – eind jaren zeventig van de twintigste eeuw. Ik om aan mijn materiële cultuur project te beginnen, Onno om zijn kennis van sociologische methoden en technieken op historisch terrein in te zetten. Het resultaat was zijn, samen met Ad van der Woude, in *AAG Bijdragen* 24 gepubliceerde artikel – ‘Demographic transitions in the Netherlands’.¹ Dit artikel laat al zijn kwaliteiten zien: zijn analytische creativiteit om een onderscheid te maken tussen verschillen in niveaus en verschillen in ontwikkelingen, de beheersing van de kwantitatieve technieken om de bijdragen van de verklarende variabelen afzonderlijk en in samenhang met elkaar te meten, en niet in de laatste plaats zijn vermogen om GIS te gebruiken. Het artikel demonstreert het nut van het door hem in nijvere arbeid en doorzettingsvermogen ontworpen NLkaart van Nederlandse gemeenten vanaf het begin van de negentiende eeuw.

Het was een groot mazzel dat Onno toen in Wageningen was, want hij begon meteen een soort SPSS voor dummy's te maken en mij en andere stafleden op te leiden in computer ondersteund kwantitatief onderzoek. Onno's activiteiten, voortgezet in de onvolprezen Klep-club – toen Onno intussen de overstap van Wageningen naar Nijmegen had gemaakt – hebben aan de basis

1 O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, ‘Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility’, *AAG Bijdragen* 24 (1984), 1-57.

van de verdere uitbouw van de kwantitatieve benadering van de sociale geschiedenis in Nederland gelegen. Als zodanig heeft hij nooit zijn gelijke gekend. Als afscheidscadeau aan Wageningen zou je kunnen zeggen, had Onno, samen met Angélique Janssens, in 1986 een grandioze, onvergeten actie opgezet. De universiteit wilde de vakgroep Agrarische Geschiedenis opheffen en Onno en Angélique organiseerden een brievenactie gericht aan de Wageningse universiteitsraadleden om hen ervan te doordringen wat voor een misstap hier dreigde te worden gezet. De raadsleden kregen vanuit heel Nederland brieven van historici die hen vertelden welke kleinood deze vakgroep was. Deze actie was een belangrijk element in de uiteindelijke verwerping van het voorstel. Al Onno's activiteiten zijn gevoed door wat ik Onno's sociaal-democratische, modernistische gezindheid voor het publieke domein zou willen noemen. Onno heeft altijd zijn best gedaan om te zorgen dat wat hij deed publiek toegankelijk was.

Ons laatste gezamenlijk project was *Tijd en ruimte*, een bundel die aan de ene kant bedoeld was om het pionierswerk te laten zien dat in Nederland was verricht op het terrein van GIS en geschiedenis en aan de andere kant om te dienen als stimulans om meer gebruik te maken van GIS.² GIS heeft jammer genoeg nog steeds allerlei beperkingen – er zijn geen programma's die net zo kookboekkerig handig en gemakkelijk toegankelijk zijn als SPSS in de jaren zeventig en die het mogelijk maken om historische kaarten te maken. (Een efficiënt voorstel van Onno bij NWO om daar een einde aan te maken door de mogelijkheid te creëren van het maken van isopletenkaarten voor de BENELUX vanaf Christus' geboorte tot nu werd jammer genoeg afgewezen). Deze belemmeringen zijn extra jammer omdat ruimtelijk onderzoek één van de belangrijkste terreinen van vernieuwing is in het historisch onderzoek, mede onder invloed van de ver-

2 O.W.A. Boonstra en A. Schuurman (red.) *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2009).

anderende rol van natiestaten in een tijdperk van dikke ('thick') globalisering.

Het voordeel van werken in Wageningen is dat je als docent geschiedenis hele brede onderwerpen mag geven aan studenten van allerlei studierichtingen. Ik heb het afgelopen jaar les gegeven over Globalisering in historisch perspectief, *Sustainability and Resilience*, en *The making of Europe and the European Union*. Het eerste is een verplicht vak voor tweedejaars studenten Internationale Ontwikkelingsstudies, de laatste twee zijn zogenaamde keuzevakken en worden elk gevolgd door zo'n tien tot vijftien gevorderde studenten. De onderwerpen zijn verschillend: globalisering, milieugeschiedenis en geschiedenis van de Europese Unie, maar in alle drie heb ik dezelfde boodschap. Ik wil deze sociaalwetenschappelijke en natuurwetenschappelijke studenten laten zien dat het heden een proces is en geen situatie. Ooit heb ik *NRC-Handelsblad* een column van de socioloog Van Doorn gelezen die beschreef dat hij de hedendaagse samenleving bekeek als ware het geschiedenis 'in the making'. Zodoende dwing je jezelf het heden waar te nemen als een open proces. (Dit doet me eraan doet denken dat ik een vijftien jaar geleden – toen ik ook les gaf over de Europese Unie – de studenten dat bij probeerde te brengen door ze de hypothetische situatie van een verdwenen Europese Unie in 2030 voor te leggen. Nu hoeft ik dat niet meer te doen: de openheid van dat proces is maar al te zichtbaar geworden).

Een open beeld van de toekomst, betekent ook een open beeld van het verleden. Dat betekent wegstappen van het dichotome denken tussen vroeger en nu en het verleden zijn verscheidenheid, diepte en proceskarakter teruggeven. En voor het heden laten zien dat het weliswaar het resultaat is van ontwikkelingen en gebeurtenissen uit het verleden, maar ook anders had kunnen zijn: de superioriteit van het Westen in de twintigste eeuw, het proces van de Industriële Revolutie vanaf de achttiende eeuw zijn, zo zeg ik Wrigley (2016) na die er zijn levenswerk van heeft

gemaakt, historisch contingent.³ En, voeg ik er met Elias en Giddens aan toe, geschiedenis is weliswaar gemaakt en resultaat van menselijk handelen, maar als proces niet plan- en maakbaar.⁴ Een Duits historicus vat de consequenties ervan fraai samen: de toekomst zal op twee manieren anders zijn: anders zijn dan het heden en anders dan de voorstelling die we van haar maken.⁵

In alle drie de vakken speelt ruimte een grote rol en de thema's vloeien in elkaar over. In het vervolg op zijn boek met Anthony McGrew, David Goldblatt en Jonathan Perraton⁶ heeft David Held samen met Thomas Hale en Kevin Young (2013) een nieuw boek geschreven waarin zij nader ingaan op de vraag waarom wij als tijdgenoten geen antwoord lijken te kunnen geven op hedendaagse mondiale problemen op de terreinen van veiligheid, economie en milieu.⁷ In het eerdere boek hadden Held en zijn medeauteurs al geduldig uitgelegd waar volgens hen de kneep zat. Uitvoerig gingen ze in *Global Transformations* in op het verschil tussen aantasting van de soevereiniteit en aantasting van de autonomie van staten onder invloed van globalisering. Soevereiniteit definiëren zij als een juridische term die aanduidt dat een natiestaat het recht heeft om zelf te bepalen wat er op haar grondgebied gebeurt en welk beleid zij voert. Autonomie is de mate waarin een natiestaat daadwerkelijk in staat is om dat te doen. Hun stelling (en bewijsvoering) is dat in een wereld die steeds intensiever en directer onderling verbon-

3 E.A. Wrigley, *The Path to Sustained Growth* (Cambridge 2016)

4 N. Elias, *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. (Frankfurt 1933); A. Giddens, *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis* (Berkeley en Los Angeles 1979).

5 A. Rödder, 21.0. *Eine kurze Geschichte der Gegenwart* (München 2015).

6 D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt en J. Perraton, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* (Cambridge 1999).

7 T. Hale, D. Held en K. Young, *Gridlock. Why global cooperation is failing when we need it most* (Cambridge 2013).

den is (globaliseert), de autonomie om zelfstandig te beslissen is afgenomen – terwijl de soevereiniteit van natiestaten nauwelijks is veranderd. Soevereiniteitsoverdracht/aantasting kan alleen maar expliciet gaan via verdragen; autonomie-aantasting gaat sluipenderwijs. De Britten die hun land terug hebben gevraagd zullen dat merken. Ja, ze hadden soevereiniteit gepoold met ander Europese landen om zo samen te kunnen winnen aan handelskracht – wat ook lukte als je bijvoorbeeld kijkt naar de rechtszaken tegen Microsoft en Apple. Het is moeilijk voor te stellen dat één van de Europese Unie-landen afzonderlijk deze grote ondernemingen had kunnen aanpakken. Tegelijkertijd hadden ze zoveel “opt-outs” bedongen dat op veel terreinen hun soevereiniteit nog intact was. Als de Brexit wordt geëffectueerd zullen ze wat soevereiniteit hebben teruggewonnen, maar zullen ze in staat zijn die daadwerkelijk te gebruiken? Heeft het Brexit-referendum ook wat aan hun autonomie verandert? Zal hun geografische, economische, politieke positie, vervlechtingen en doelstellingen hen niet dwingen om het spel te blijven spelen volgens de regels zoals die door de gezamenlijke deelnemers op basis van hun onderlinge krachtsverhoudingen worden vastgesteld? Zullen ze met andere woorden niet bemerken dat in een tijdperk van dikke globalisering het belangrijker is om na te denken hoe je het meest kunt maken van je autonomie en dat paradoxaal genoeg dat zou kunnen inhouden dat je daarvoor op terreinen soevereiniteit poolt? Met andere woorden: zul je niet opnieuw moeten nadenken over de rol van natiestaten?

Met hun nieuwe boek gaan Held en zijn medeauteurs een stap voorbij deze basisvaststelling. Hun antwoord op de vraag waarom mondiale samenwerking faalt op het moment dat we het zo hard nodig hebben is, zoals uit de titel blijkt: *Gridlock* - blokkade. Als oorzaak van deze blokkade zien zij vier processen: de opkomst van een multi-polaire wereld; institutionele inertie, de toenemende complexiteit en fragmentatie. Het eerste proces behoeft nauwelijks toelichting – de Verenigde Staten en China

zijn weliswaar machtiger dan andere staten op de wereld, maar dat weerhoudt Iran, Pakistan, Turkije, Saoedi-Arabië, Noord-Korea, enzovoorts er niet van om hun eigen doelstellingen na te streven. Het tweede proces is interessanter – een oplossing kan een probleem worden. Onze hedendaagse wereldorde is voornamelijk het resultaat van de situatie op het einde van de Tweede Wereldoorlog met als gevolg dat deze VN-wereld er alle sporen van draagt: een veiligheidsraad met veto-recht voor de grootmachten van toen, een Bretton-Woodssysteem met IMF en Wereldbank dat weliswaar internationaal is opgezet, maar waarin vooral de VS (en Europa) een grote macht hebben. Deze institutionele orde heeft decennia van economische groei en (relatieve) geopolitieke stabiliteit mogelijk gemaakt. Juist hierdoor zal ze nu moeten veranderen, maar elke verandering lijkt een doos van Pandora te openen en zal belangen van staten aantasten die wel varen bij de huidige orde. Het gevolg: institutionele inertie. De derde oorzaak van blokkade waarop zij wijzen, is de toegenomen complexiteit van problemen samenhangend met zowel het proces van globalisering zelf als de snelle technologische ontwikkeling van de afgelopen twee eeuwen waardoor onze samenlevingen juist ook kwetsbaarder geworden lijken te zijn. Als voorbeelden geven ze terrorisme, *failed states*, pandemieën, cyber-dreigingen, klimaatverandering, de macht van multi-nationale bedrijven. Deze problemen zijn complexer omdat de reikwijdte ervan groot is en omdat ze diep verbonden zijn met andere aspecten van het maatschappelijk leven. Voor ons Nederlanders is wellicht het klimaatverdrag van Parijs van 2015 het meest duidelijke voorbeeld. Stel de weg die daarin is ingeslagen, wordt voortgezet en het gebruik van fossiele brandstoffen wordt daadwerkelijk in de komende decennia afgebouwd, wat betekent dat voor Rotterdam en voor de Nederlandse economie waarin fossiele brandstoffen zo'n belangrijke rol spelen? Tenslotte noemen ze als vierde oorzaak fragmentatie waarmee ze vooral doelen op de vele gouvernementele maar ook niet-

gouvernementele organisaties die ontstaan zijn na de Tweede Wereldoorlog en allemaal bezig zijn op hun deelterrein oplossingen voor problemen te verzinnen. Door deze vier processen achter de blokkade van betere samenwerking aan te wijzen hopen de auteurs een richting voor de oplossing aan te geven om te voorkomen dat mensen overgaan tot protectie.

Zijn onze hedendaagse problemen inderdaad complexer dan die uit het verleden? Als we in het boek van Bruce Campbell, *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late Medieval World* lezen zou je dat niet direct zeggen.⁸ Wat begint als een verklaring voor een agrarische crisis van het midden van de veertiende eeuw in Engeland, mondt uit in een beschrijving van wereldwijde en lange termijn politieke, economische en klimaatprocessen. Dit boek is een historische, hedendaagse meesterproef in *global history*. Enerzijds is het gebaseerd op nauwgezette bronnenstudie en de verzameling van zoveel en adequaat mogelijk empirisch materiaal, anderzijds blinkt het uit in het gebruik van in- en uitschuivende tijd- en ruimteschalen. Zoals gezegd staat de crisis van de jaren 1340 in Engeland centraal, maar om te kunnen verklaren wat er gebeurd is moet de auteur eerst vertellen hoe we daar zijn gekomen – een procesmatige manier van kijken. Hij legt uit hoe de voorspoedige ontwikkelingen van de twaalfde en grootste deel van de dertiende eeuw met elkaar samenhangen: een relatief stabiel klimaat en gunstige epidemiologische omgeving die de ontwikkeling van de landbouw in Engeland positief beïnvloedden gevoegd bij een groeiende lange afstandshandel in luxe producten die betaald kon worden met gemakkelijk toegankelijk zilver. Deze lange afstandshandel had een positieve invloed op de economische ontwikkeling in de Engelse steden zelf en beïnvloedde van daaruit ook weer de landbouw. De gelijktijdige positieve economische

8 Bruce M. S. Campbell, *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late Medieval World* (Cambridge 2016).

ontwikkelingen in Zuid-Oost Azië versterkten deze bloei. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw begon het klimaat te verslechteren – het werd instabieler; de runderpest verspreidde zich; de handelsbetrekkingen met het Midden-Oosten veranderden, de kruisvaardersstaten werden verslagen, Egypte controleerde de zeeroutes waardoor de handel duurder wordt op een moment dat de Europese zilvermijnen uitgeput begonnen te raken en zilver schaarser werd.

Campbell spreekt van een perfecte storm omdat alle negatieve ontwikkelingen samen komen. Met zijn verklaring gebaseerd op inzicht in de werking van klimaat, samenleving, ecologie, biologie, microben en mensen afzonderlijk en in samenhang met elkaar wil hij afstand nemen van eenzijdige Malthusiaanse, Marxistische of neo-institutionele verklaringen. Bovenal heeft hij de volgende boodschap die het verdient in zijn geheel geciteerd te worden:

“Such a holistic approach necessarily creates a multi-layered narrative which breaches conventional historical boundaries of time and place. The Great Transition spared no part of the Old World and underpinned parallel changes in the New World. As it unfolded, interactions and feedbacks, both environmental and human, occurred at a range of nested temporal and spatial scales - from the short-term to the long-term and the micro to the macro - as change cascaded through the prevailing socio-ecological system (which itself existed in a state of dynamic equilibrium) in complex ways. Such a cascading process of contingent chaotic development defies any simple law of ‘cause and effect’ and is a reminder that each stage of each component in the transition was unique, with outcomes that were rarely predetermined and always prone to unpredictability.”⁹

Zo’n boodschap brengt Campbell dicht in de buurt van Held en de zijnen. De verschillen tussen onze wereld die Held en de

9 Campbell, *The Great Transition*, 396.

zijn beschrijven en de veertiende eeuwse wereld van Campbell zijn ook helder: niet alleen is de uitgestrektheid groter, maar de intensiteit en directheid ook, alsmede zijn de infrastructuur en instituties waarmee de verbanden ondersteund worden van een veel hoogwaardiger karakter. Maar het grootste verschil is wel dat Campbell's beschrijving een beschrijving van een historicus achteraf is – tijdgenoten ontging de perfecte storm die hij analyseert, volledig – terwijl de analyse van Held en de zijnen contemporain is. Met andere woorden: ja de wereld is complexer geworden (vanwege het andere karakter van globalisering), maar we zijn ook complexer gaan kijken doordat we over veel meer data beschikken, daarmee kunnen omgaan en ook onze theoretische inzichten zijn toegenomen.

Dat zorgt voor nog weer een paradox. Terwijl onze heden-daagse samenlevingen een geweldig vermogen ontwikkeld hebben om in te grijpen, lijken we ons wel machtelozer te voelen dan ooit en willen mensen misschien niet alleen hun land terug, maar ook hun leven. Van de weeromstuit lijkt het erop dat we daarom democratie gaan verabsoluteren en versimpelen: als mensen zelf deelnemen aan de beslissing wordt het beter. Alsof de beste vorm van democratie het optellen van alle stemmen is, in plaats van het creëren van een samenleving waarbij betrokkenheid, verantwoordelijkheid en mogelijkheid tot deelname aan het publieke domein voorop staan; alsof een goede samenleving alleen wordt gekenmerkt door democratie en niet ook de door kwaliteit van de besluiten, de bewuste afweging van belangen, de spreiding van machten, de organisatie van *countervailing powers*.¹⁰

Held en de zijnen komen ondanks hun mooie analyses in hun boek nauwelijks tot oplossingen behalve dat ze ervoor pleiten om het paradigma van multilateralisme van na 1945 vast te houden.¹¹

10 H. Lelieveldt en S. Princen, *The politics of the European Union. Second ed, Cambridge textbooks in comparative politics* (Cambridge 2015).

11 Hale et al., *Gridlock*, 311.

In een recent artikel in *Foreign Affairs* pleit Anne-Marie Slaughter er voor om een open internationale orde te maken die ze opdeelt in drie onderdelen: open samenlevingen (die zich kenmerken door vertrouwen en steun van burgers), open regeringen (gebaseerd op transparantie, participatie en verantwoording) en een open internationaal systeem.¹² Als programma klinkt dit goed, maar tegelijkertijd idealistisch en vaag. Misschien komt Dani Rodrik met zijn boek *The globalization paradox. Democracy and the future of the world economy* dichterbij een realistische en concrete oplossing.¹³ Hij gaat uit van een trilemma: globalisering, natiestaten en democratie, waarbij je maximaal twee onderdelen goed kunt regelen. Zijn hypothese is dat als je globalisering en democratie nastreeft, dat ten koste gaat van natiestaten; als je democratie en natiestaten nastreeft gaat dat ten koste van globalisering en als je natiestaten en globalisering nastreeft gaat het ten koste van democratie. Hij vergelijkt met name de periode van vóór 1970 met die van erna: zeg maar de periode van het klassieke Bretton-Woodssysteem dat eigenlijk een internationaal systeem was waarbij natiestaten het laatste woord hadden en het Bretton-Woodssysteem van na 1970 dat een globaal systeem werd en waarvan hij vindt dat de deregulering van de economie om de handel te bevorderen te ver is gegaan (gedeeltelijk overigens vanwege dezelfde reden als Held: om nu handel te bevorderen moet je met verdragen à la Trans-Pacific Partnership en CETA komen die ver voorbij het afschaffen van importheffingen en exportsubsidies gaan en die diep in grijpen in de manieren waarop staten vorm willen geven aan hun samenlevingen.)

¹² A.M. Slaughter, 'How to succeed in the networked world. A grand strategy for the digital age', *Foreign Affairs* 95:6 (2016), 76-90.

¹³ D. Rodrik, *The globalization paradox : democracy and the future of the world economy* (New York 2011).

Zijn aanbevelingen hoe om te gaan met dit trilemma liggen dan voor de hand. Hij kiest nadrukkelijk voor natiestaten als de plek waarbinnen democratie en gemeenschappen georganiseerd zijn. Samen moeten die zorgen voor een systeem van sturing waarin markten zijn ingebed. Zijn basisregels zijn dan vervolgens simpel.¹⁴ Anders dan in de periode van de Washington Consensus toen het IMF landen de zaligmakende weg naar economische groei wilde voorschrijven, stelt hij dat er niet één weg is naar welvaart en dat landen niet het recht hebben om hun instituties aan andere op te leggen. Voorts hebben landen wel het recht om hun eigen sociale arrangementen, regelingen en instituties te beschermen. Wanneer een land geen kinderarbeid toestaat, moet het ook het recht hebben om goederen uit landen die wel kinderarbeid toestaan te weigeren. Tenslotte stelt hij dat het doel van de internationale economische arrangementen moet zijn om binnenlandse beleidsbeslissingen mogelijk te maken en tegelijkertijd waakzaam te zijn voor schade voor handelspartners. Hij heeft nog een extra aanbeveling: namelijk dat niet-democratische landen niet dezelfde rechten en privileges hebben in de internationale economische orde als democratische staten, maar die lijkt me in de praktijk meer problemen te veroorzaken dan op te lossen. Obama's *Open Government Partnership* van 2011 lijkt me zinvoller.¹⁵

Met deze richtlijnen geeft hij de discussie een interessante andere richting. Nadenken over de organisatie van economische globalisering betekent dat je én nadenkt over een internationale orde én nadenkt wat je met de nationale staten wilt doen. Net zo als nadenken over de Europese Unie ook betekent nadenken over de rol en betekenis van nationale staten. Wat zijn de pro-

14 D. Rodrik, 'Put Globalization to Work for Democracies', *The New York Times* (18 september 2016).

15 A.M. Slaughter, 'How to succeed in the networked world. A grand strategy for the digital age', *Foreign Affairs* 95:6 (2016), 76-90, alhier 81.

blemen die opgelost moeten worden en wat zijn de normen en waarden die we hoog willen houden en in welke verbanden en op welke niveaus kan dat het best gebeuren? De geschiedwetenschap kan hieraan zijn steentje bijdragen omdat historici zich er beroepsmatig meer bewust van zijn dat oplossingen met een kleine o worden geschreven en niet eeuwig geldig zullen zijn en kan dat des te beter doen wanneer historici, zoals Campbell in zijn hier aangehaald onderzoek heeft gedaan, explicieter ruimte als categorie in hun onderzoek betrekken.

Geschiedenis, Informatica, Statistiek, Gemeenten en Geografische Informatie- systemen

Inleiding

Even hebben Leen Breure en ik overwogen een gezamenlijk stuk voor Onno's afscheidsbundel te schrijven. Veel van onze academische geschiedenis was gezamenlijk of, ten minste, kruisten onze wegen geregeld op de as Nijmegen – Utrecht – Leiden (en omstreken) over de afgelopen dertig jaar. In ons triumvi-raat is Leen de Nestor en ben ik de Benjamin. Ik kwam ook later in het veld van “history and computing” terecht dan Onno en Leen. En eigenlijk is alleen Leen een echte historicus: Onno was opgeleid als socioloog en ik als sociaal-geograaf. En zoiets laat zijn sporen na.

Statistiek voor historici

Ik veranderde van discipline en universiteit in december 1985, van geografie naar geschiedenis en van Utrecht naar Leiden. Op 1 december begon mijn nieuwe aanstelling als docent “computer-kunde” bij de vakgroep geschiedenis, en op 2 december gaf ik mijn eerste college “Statistiek voor Historici”. Dat college werd gegeven op het computercentrum van Leiden, het Centraal Reken-instituut. Door mijn voorgangers werd bij het werkcollege nog gebruik gemaakt van ponskaarten, en mijn eerste actie was het doorvoeren van een belangrijke innovatie: in plaats van ponskaarten gebruikten we voortaan terminals op de IBM-mainframe.

We maakten daarbij aanvankelijk gebruik van het statistiekpakket SAS, dat ook door Onno en zijn collega's werd gebruikt. Zowel voor zijn, als voor mijn, studenten was de toepassing van computers bij historisch onderzoek een intrigerend, bijna mystiek fenomeen. SAS was daarbij een black box waarbij geheimzinnige procedures tot lange lappen uitvoer leidden, die de arme studenten slechts met de grootst mogelijke moeite konden interpreteren.

Eén van Onno's voormalige studenten uit die tijd vertrouwde mij toe dat bijvoorbeeld "PROC UNIVARIATE" zoveel output genereerde die hij niet begreep, dat hij Onno bijkans tot waanzin dreef met zijn niet aflatende vragen naar hoe die uitvoer moest worden gelezen. Toch heeft deze volhardende student bij Onno blijkbaar een snaar geraakt, want toen een aantal jaren later een nieuwe medewerker werd gezocht bij het historisch dataarchief, heeft Onno zich veel moeite getroost de inmiddels net afgestudeerde René van Horik voor te dragen. Deze bevond zich na zijn afstuderen in Spanje, en in de tijd van vóór de email en mobiele telefoon kon hij alleen met veel moeite via zijn ouders worden getraceerd.

Van alle docenten "history & computing" waren Onno en ik waarschijnlijk de meest kwantitatief ingestelde. Dat zal wel te maken hebben gehad met onze sociaal-wetenschappelijke vooropleiding. Toch delen we dat we beiden geen rabiate kwantificerders zijn, maar vooral graag zien dat historici ten minste in staat zijn om op een verantwoorde manier met cijfermateriaal te kunnen werken en om kwantitatieve analyses van anderen te begrijpen en op waarde te schatten.

Bij de meeste geschiedenisopleidingen beperkten de (werk) colleges statistiek zich tot zeer elementaire beschrijvende maten (zoals gemiddelde, indexcijfer en standaardafwijking) en een basisinleiding in de inductieve statistiek (met onder andere het toetsen van verbanden – zoals correlatiecoëfficiënten en samenhang in kruistabellen) en elementaire kansrekening. In Leiden

– en ik meen ook in Nijmegen – werd daarbij het boekje *Statistiek voor historici* van Thomas Lindblad gebruikt. In de ogen van Onno en mij eindigde dat waar de statistiek net interessant begon te worden. Ook uitgeverij Coutinho vond dat er plek was voor een *Voortgezette statistiek voor historici*. Wie precies het initiatief nam kan ik me niet meer herinneren, maar ik herinner me wel dat Onno mij vroeg om een bijdrage te schrijven over tijdreeksanalyse. Samen met François Hendrickx schreven wij dat boekje, dat inmiddels alleen nog antiquarisch te verkrijgen is. Eén boekhandel vraagt er zelfs € 50,- voor, ruim drie keer zoveel als het in 1990 kostte (fl. 29,50).¹ We zouden het boek als PDF moeten heruitbrengen, want inmiddels zijn colleges voortgezette statistiek voor historici overal uitgestorven. Wel doet het mij deugd dat mijn opgaven en syllabi nog steeds online beschikbaar zijn bij de Universiteit Leiden, al staat erbij: “NOTA BENE - Deze cursus wordt niet meer gegeven. Sommige onderdelen, zoals de SPSS-instructies, zijn verouderd.”²

Het boek *Voortgezette statistiek* werd tamelijk kritisch ontvangen. In een recensie in BMGN was Dieuwke Aberson niet erg lovend.³ Zij vond onze voorkeur voor multivariate analyses vrees ik veel te veel van het goede, en vond dat dergelijke technieken vaak meer verhulden dan duidelijk maakten: “de ervaring leert, dat resultaten van dergelijke analyses veelal moeilijk interpreteerbaar zijn”. Hoewel enerzijds lovenswaardig, vond zij anderzijds dat wij het ons moeilijk hadden gemaakt door wiskundige formules zoveel mogelijk te vermijden en die te vervangen door tekstuele uitleg, want wij slaagden er volgens haar niet

1 O.W.A. Boonstra, P. Doorn en F. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990).

2 Zie de website Voortgezette Statistiek voor Historici: http://www.let.leidenuniv.nl/history/RES/VStat/html/frame_theorie.html (geraadpleegd 12 december 2016).

3 D. Aberson, O. Boonstra e.a., ‘Voortgezette statistiek voor historici’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 108:1 (1993), 54–56.

om het er begrijpelijker op te maken. Maar aangezien univariate statistiek vaak al zo moeilijk wordt gevonden door alfa's, vraag ik me na al die jaren nog steeds af of het aan de statistiek lag of aan onze gebrekkige uitleg.

Geschiedenis en Informatica

Als ik me goed herinner was mijn nieuwe baan gecreëerd uit gelden die vrijkwamen door de Arbeidsduurverkorting, de verkorting van de werkweek van 40 naar 36 of 38 uur. Bij meer letterenfaculteiten waren docenten als ik aangesteld, zoals Sophie de Schaepdrijver en Kees Mandemakers (vU), George Welling (eerst UVA, later RUG) en anderen. Maar uit Leen Breure's bijdrage maak ik op dat Leen en Onno toen al een kleine vijf jaar actief waren met computers in historisch onderzoek.

Deze betrekkelijk nieuwe groep universitair docenten vormde de vruchtbare voedingsbodem voor de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica, die Leen al noemt. In de loop van de jaren tachtig waren steeds meer historici archiefbronnen gaan digitaliseren. Vaak kwam dat erop neer dat een database werd opgezet met een programma als dBASE, dat slechts met veel hangen en wurgen in staat was om gebrekkig gestructureerde gegevens op te bergen. Met kwantitatieve gegevens ging dat nog redelijk, maar ongestructureerde, tekstuele informatie kon je er lastig in kwijt. Het is niet verwonderlijk dat het opzetten van historische databases tot veel discussies leidde.

In 1994 was Onno de hoofdorganisator van de conferentie van de *International Association for History and Computing*. Ik herinner me die AHC conference met veel plezier. In die tijd voerden we geanimeerde discussies over een brongetrouwe versus een vraaggestuurde aanpak van de historische informatiekunde. Ik denk dat Onno als geen ander de brug wist te slaan tussen beide benaderingen. Zijn Magic Nana liet zien dat een analyti-

sche aanpak niet gehinderd hoefde te worden door een getrouwe weergave van de bronnen in een database.

Leen Breure behandelde in zijn hoofdstuk al verschillende opvattingen over geschiedenis en informatica. Ik denk dat Onno's insteek altijd heel pragmatisch is geweest. Liever dan theoretiseren over de vraag of de historicus zelf moet programmeren of niet, ontwikkelde hij concrete hulpmiddelen. Daarbij betoonde hij een grote volharding en ijzeren systematiek, en die waren zeker nodig bij één van Onno's belangrijke historisch-geografische bijdragen: een systeem om alle wijzingen in de gemeentegrenzen vanaf het begin dat die werden vastgelegd te documenteren, te digitaliseren en te coderen. Zijn werkwijze is zelf gedegen gedocumenteerd en beschreven in het Repertorium van Nederlandse Gemeenten dat hij met Ad van der Meer samenstelde.⁴

Historisch Data Archief en Historisch GIS

Ondanks de technische beperkingen kwamen sinds de jaren '80 en '90 steeds meer historische databestanden beschikbaar. Maar hoe konden die worden bewaard en beschikbaar gemaakt voor onderzoek als een project was afgerond? Veel historici broeden lange tijd op hun data, maar tevens verzorgen zij graag een historische bronnenpublicatie. In VGI-verband werd regelmatig gesproken over de wenselijkheid van een data-archief, dat de databases kon verzamelen, digitaal archiveren, en publiceren c.q. beschikbaar stellen.

- 4 A. Van der Meer en O.W.A. Boonstra, *Repertorium van Nederlandse Gemeenten, 1812-2006, waaraan toegevoegd de Amsterdamse code. DANS* (Diemen en Arnhem 2011), 8. Een aangevulde en verbeterde editie is beschikbaar als PDF, zie: <https://dans.knaw.nl/nl/over/organisatiebeleid/publicaties/DANSrepertoriumnederlandsegemeenten2011.pdf> (geraadpleegd 12 december 2016); O.W.A. Boonstra en A. Schuurman (red.), *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2010).

Uiteindelijk maakte de vGI samen met het al langer bestaande sociaal-wetenschappelijke Steinmetzarchief in 1989 een voorstel om tot een Nederlands Historisch Data Archief (NHDA) te komen. De aanloop daarvan was lang en gecompliceerd, maar heeft uiteindelijk een solide basis gekregen bij de KNAW en het maakt nu deel uit van het Instituut DANS. Onno was altijd een warm pleitbezorger van het historisch data-archief, en hij heeft ook jarenlang in het bestuur daarvan gezeten, samen met onder andere Leen Breure.

Onno is één van die historici die zijn data graag (of ten minste loyaal) ter beschikking stelt voor breder gebruik. Zowel NLGIS als Magic Nana (zie de bijdrage van Leen Breure) getuigen daarvan. Het DANS-archief bevat ook diverse datasets die door Onno zijn aangeleverd of waarbij hij betrokken was, zoals de coördinatenbestanden van de Nederlandse gemeenten. Het betreft een collectie shapefiles (bestanden met geografische data) met gemeentelijke en provinciale indelingen om kaarten van Nederland te kunnen maken voor de jaren tussen 1812 en 1997. Deze datasets waren deels aangelegd in het kader van het zogenaamde HGIN-project, waarvoor ik de aanvraag schreef. Dit project streefde naar de totstandkoming van een “Historisch-Geografisch Informatiesysteem voor de geschiedenis van Nederland” dat vanaf 2004 werd uitgevoerd door het voormalige KNAW-instituut NIWI (Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten), maar waarin Onno een belangrijke sturende rol speelde. In dat project werd de eerste versie voor op het internet van het al eerder door Onno ontwikkelde NLkaart geprogrammeerd.⁵ Het NLkaart systeem bestond uit een GIS-

5 O.W.A. Boonstra, *‘NLkaart’. Conversie en aanpassing van software-programma NLkaart* (Nijmegen, 1999). NLkaart bestaat niet meer. Wel zijn er ArcGIS shapefiles uit gegenereerd voor elke 1 januari van elk jaar tussen 1830 en 1997. De shapefiles zijn kosteloos te verkrijgen via de GIS-desk van de Radboud Universiteit: <http://www.ru.nl/GISdesk/> (ge raadpleegd 12 december 2016); Bij DANS zijn shapefiles te downloaden van 1811-1830.

applicatie die in de jaren '80 door Onno Boonstra was ontwikkeld binnen het softwaresysteem SAS/GRAPH. Het was in staat om een correcte kaart van de gemeentelijke indeling van Nederland te tekenen (en te arceren) voor elk gewenst moment tussen 1 januari 1830 en 1 januari 1990. Hierbij tekende Onno zelf altijd aan dat "correct" betrekkelijk was, omdat er sprake was van onnauwkeurigheden. Die waren echter zo onbeduidend, dat ze op publicatieformaat absoluut onzichtbaar waren.

In 2004 verkeerde het NIWI in staat van opheffing,⁶ maar voor het HGIN-project was nog erger dat één van de componenten van de gebruikte GIS-software niet meer functioneerde onder updates van de meest gebruikte web browsers. Pas 10 jaar later werd NLGIS weer tot leven gewekt, nu door een team van het IISG onder leiding van Richard Zijdeman.⁷ Zonder Onno's shapefiles zou het niet mogelijk zijn dat iedereen nu via internet eenvoudig historische kaarten van de Nederlandse gemeenten en provincies kan maken.

Ook de dataset die ten grondslag lag aan Onno's dissertatie⁸ is beschikbaar in het DANS-archief, evenals de bestanden van het zogenaamde Provinciale Verslagen Proefproject (PVP), waarin hij samenwerkte met Thijs Hermesen. Dit betrof een voorstudie ten behoeve van een beoogd digitaliseringstraject van Provinciale Verslagen met data over Nederlandse gemeenten tussen 1842 tot in de jaren '80 van de twintigste eeuw. Analyse van ruim een

6 M.J.E. Blauw, W. van Silfhout, E.M.S. Dijk et al., *Toverwoord 'informatie': fusiegeschiedenis van het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, 1993-2002* (Amsterdam 2005).

7 Zie de website van NLGIS: <http://www.nlgis.nl/about> (geraadpleegd 12 december 2016).

8 O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding: een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Hilversum 1993). De bijbehorende dataset "The population of Eindhoven and neighbouring municipalities, 1850-1921 (Eindhoven-database) is vindbaar via de persistent identifiers DOI: 10.17026/dans-x5g-vsyt of URN: urn:nbn:nl:ui:13-ubb-zic.

half miljoen pagina's aan provinciale verslagen liet zien dat deze bron zeer gevarieerde gemeentelijke informatie bevat; Hermsen en Boonstra pleitten ervoor om een selectie van deze gegevens onder te brengen in de Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG), een ander dataproject waaraan Onno belangrijke bijdragen heeft geleverd.

Daarnaast heeft Onno op verschillende manieren bijgedragen aan het beschikbaar maken van de historische volkstellingen, zowel in publicaties als door begeleiding van onderdelen van verschillende projecten die in dat kader zijn uitgevoerd. Het laatste project dat hij in dit kader mede begeleidde was het CEDAR-project, dat de tabellen van de gepubliceerde volkstellingen vanaf 1795 heeft getransformeerd tot *linked* data. Zijn laatste publicatie die vindbaar is in het NARCIS-systeem (een service van DANS die de *repositories* en research informatiesystemen van de universiteiten en andere onderzoeksinstellingen bundelt en publiceert) gaat daarover.⁹

Tenslotte: hoewel het DANS-archief diverse bestanden van Onno bevat, wil ik hem toch graag aansporen zijn oude harddisks en andere media nog eens af te speuren om te zien of er niet nog wat digitale producties op archivering liggen te wachten.

9 A. Ashkpour, C.A. Mandemakers, O.W.A. Boonstra, *Source Oriented Harmonization of Aggregate Historical Census Data: a flexible and accountable approach in RDF. Historical Social Research* (Forthcoming).

In de schaduw van Moskou en Kaapstad: Arnhem als gaststad voor de Paralympics, 1980

Inleiding

In de zomer van 1980 stond Arnhem voor twee weken op de sportieve wereldkaart. Tientallen journalisten, honderden bestuurders, duizenden vrijwilligers en 1973 atleten uit 42 landen kwamen naar de Gelderse hoofdstad omdat daar – en in een zwembad in Veenendaal – in juni de Paralympics werden gehouden. Het gastheerschap plaats Arnhem in een bijzonder rijtje: Rome, Tokio, Tel Aviv, Heidelberg, Toronto, Stoke Mandeville en New York, Seoel, Barcelona, Atlanta, Sydney, Athene, Peking, Londen en Rio de Janeiro.

Wat een groot sportfeest had moeten worden werd echter overschaduwd – niet alleen door de regenwolken die tussen 21 juni en 5 juli 1980 bijna onafgebroken boven Arnhem hingen. Ook mondiale politieke kwesties beïnvloedden het evenement. Al in de aanloop van de toewijzing van deze editie van de Paralympics was er gekrakeel omdat het beoogde gastland, de Sovjet-Unie, weigerde om behalve de Zomerspelen ook een evenement voor gehandicapten te organiseren. Daar kwam in 1979 het probleem van de deelname van Zuid-Afrikaanse atleten bij. Koude Oorlog en apartheid vormden zo de contouren van de Arnhemse Paralympics, of – zoals een Nederlandse krant met gevoel voor dramatiek het stelde – ‘de schaduw van Moskou’ en Kaapstad hing over Arnhem heen.¹ De discussies die daaruit volgden lieten ook de plaatselijke verhoudingen niet onberoerd. In deze bijdrage verken ik enkele aspecten van deze kwesties.

De beste papieren

Hoe kwam Arnhem in het rijtje van Paralympische gaststeden terecht? Nadat de Duits-Engelse revalidatiearts Ludwig Guttmann in 1948 het initiatief voor een sportief evenement voor rolstoelers had genomen (bij de door hem geleide kliniek Stoke Mandeville bij Londen) groeide dit in de jaren daarna uit tot een steeds groter wordend evenement waaraan gehandicapten in allerlei categorieën en sporten deelnamen. Vanaf 1960 was het gebruikelijk dat de gaststad voor de Olympische Spelen ook de organisatie op zich nam van wat de Paralympische Spelen gingen heten. Niet altijd lukte dat, zo werd in 1968 besloten om gehandicapten niet in het hooggelegen Mexico te laten sporten en week de organisatie uit naar Tel Aviv.

In de aanloop naar 1980 speelden heel andere motieven een rol. De Olympische Zomerspelen vonden dat jaar plaats in de Sovjet-Unie en stonden in het teken van politiek gekrakeel. De Verenigde Staten grepen de Russische inval in Afghanistan een jaar eerder aan om de Spelen te boycotten en zo'n veertig landen volgden dat voorbeeld. Veel minder aandacht kreeg het feit dat de Sovjet-Unie de organisatie van Paralympics weigerde. De officiële lezing luidde dat er in het reël bestaande socialisme nauwelijks gehandicapten waren en men daarom onbekend was met de gehandicaptensport. Belangenorganisaties van gehandicapten wisten wel beter: bij gebrek aan voorzieningen waren zij onzichtbaar in het openbare leven. Bovendien zag de Sovjetleiding in de sportprestaties van gehandicapten geen verheffend voorbeeld voor een groter aanzien van het collectief. Anders gezegd: in Moskou werd gehandicaptensport ongeschikt bevonden als instrument van *soft power* – waartoe topsport en het organiseren van mondiale sportevenementen worden gerekend.²

1 A. van Hijum, 'Paralympics zaterdag – in de schaduw van Moskou? – van start', *Nederlands Dagblad* (20 juni 1980).

Drie andere landen toonden zich daarop bereid om de organisatie op zich te nemen: Denemarken, Nederland en Zuid-Afrika. In Nederland – waar de verontwaardiging over het Sovjet-standpunt groot was – hadden behalve Arnhem ook Den Haag en Zoetermeer zich kandidaat gesteld. Maar Arnhem had goede papieren, vooral vanuit praktisch oogpunt.

Al sinds 1962 was de stad een synoniem geworden voor gehandicapten. De eerste en zeer succesvolle nationale inzamelingsactie die toen werd gehouden beoogde immers de bouw van Het Dorp, een grote aangepaste woongemeenschapswijk voor gehandicapten. De marathontelevisieuitzending rond de geldinzamelingsactie, de publieke inzet om geld bijeen te brengen en vooral het onuitputtelijke enthousiasme van presentatrice Mies Bouwman ('lieve, lieve mensen') hadden zich in het collectieve geheugen vastgezet en van Arnhem de gehandicaptenstad bij uitstek gemaakt.³

Bovendien herbergde Arnhem sinds 7 mei 1971 ('Een heuglijke dag voor de Nederlandse sport') het Nationaal Sportcentrum Papendal, op de hoek van de Amsterdamseweg en de Wolfhezerweg. Bij de feestelijke opening van het 123 hectare omvattende complex (dat een hoofdgebouw, sportaccommodaties voor indoorsporten, 24 sportvelden, een atletiekcentrum en een centrum voor opleiding omvatte) had kroonprinses Beatrix de hoop uitgesproken dat het zou gaan functioneren als 'stimulerend en inspirerend sportcentrum.' Hoewel het er niet zonder slag of stoot was gekomen, werd Papendal hét trainingscentrum voor Nederlandse topploegen en voldeed in die zin aan een belangrijke behoefte. Met het oog op de Paralympics zou-

2 J. Grix en B. Houlihan, 'Sports Mega-Events as Part of a Nation's Soft Power Strategy: The Cases of Germany (2006) and the UK (2012)', *The British Journal of Politics & International Relations*, 16 (2014), 572-596.

3 H. Lörzing, *Mijn generatie. Een ode aan de babyboomer* (Amsterdam 2015).

den hier negen van de twaalf beoogde sporten kunnen plaatsvinden.

Er waren al goede banden ontstaan tussen de Nederlandse Sportfederatie NSF – koepelorganisatie van de sportbonden én hoofdbewoner van Papendal – en de gehandicaptensport. De NSF was onder meer betrokken bij de bouw van een sporthal voor gehandicapten op het terrein van Het Dorp. Papendal-directeur H. Hermans zegde alle medewerking toe aan de organisatie, in de hoop bekender te worden en zo ook meer sporters en sportbonden te trekken die – tegen betaling – gebruik gingen maken van de accommodaties. Verder was het ministerie van Defensie bereid om de Oranje Kazerne in Schaarsbergen ter beschikking te stellen voor de huisvesting van deelnemers. Ook personeel van Defensie kon worden ingezet. In de Arnhemse Rijnhal kon gebasketbald en gevolleybald worden. Veenendaal stelde een zwembad, dat overdekt kon worden, beschikbaar. Alfred van Emden, voorzitter van de inmiddels opgerichte Stichting voor de Olympische Spelen voor gehandicapten, stelde in *De Telegraaf* dan ook vol vertrouwen dat er geen andere plek was waar grote groepen gehandicapten op zo'n manier konden worden opgevangen.⁴ Om de zaak kracht bij te zetten wierp prinses Margriet, die sterk betrokken was bij het Internationale Rode Kruis en verschillende sportbonden van gehandicapten, zich op als beschermvrouwe.

Hoewel het nooit de bedoeling was geweest, kon Arnhem met dit bidbook een aanbod doen dat voor alle betrokkenen overtuigend was. In juli 1977 werd op een congres van de Internationale Sportbond voor Gehandicapten de hoofdstad van Gelderland aangewezen als gaststad voor de Paralympics van 1980.

4 J. Van Heems, 'Olympische Spelen voor gehandicapten in Arnhem', *De Telegraaf* (9 september 1978).

De Paralympics in 1980⁵

Na de toewijzing toog men voortvarend aan het werk voor wat het ‘grootste sportevenement sinds 1928’ werd genoemd, daarmee verwijzend naar de organisatie van de Olympische Spelen in Amsterdam in dat jaar. De organisatie had een permanent bureau op het Nationaal Sportcentrum Papendal, waar ook het organiserend en het uitvoerend comité kantoor hielden. VVD-Tweede Kamerlid en voorzitter van Federatie Sport Gehandicapten Erica Verkerk-Terpstra, oud-minister P.J. Lardinois en prinses Margriet maakten deel uit van het bestuur; directeur van het organisatie-comité was Cor Dekking en de voorzitter ervan was Cor Westerneng (tevens voorzitter van de Nederlandse Invaliden Sportbond). Militairen en het ministerie van Defensie verleenden de nodige hulp, onder mee bij het optuigen van voorzieningen op het terrein van Papendal.

Bij B&W van Arnhem stegen de verwachtingen over het evenement. Burgemeester Hans Roelen verwachtte behalve promotie voor de stad ook een stimulans voor de gehandicaptensport. In de gemeenteraad sprak men een verwachting uit over de aantallen toeristen die naar Arnhem zouden komen en ook de internationale belangstelling die de stad te beurt zou vallen.

Met de organisatie van deze Paralympics haalde Arnhem echter ook de nodige problemen binnen. Al bij de kandidaatstelling bleek dat er tenminste vijftien miljoen gulden nodig was om de Spelen te kunnen organiseren. Op Papendal moesten onder meer

- 5 De volgende tekstdelen zijn gebaseerd op: Gelders Archief, nr. 2216: *Gemeentewerken Arnhem* (1977-1989), nr. 334: Paralympische Spelen 1980 en op G. Meijer, *Casus Olympische Spelen voor gehandicapten Arnhem 1980* (Utrecht 2014) op: www.kennisbanksportenbewegen.nl. Onder auspiciën van het Mulier Instituut vond in 2013 en 2014 een onderzoek naar de geschiedenis van de gehandicaptensport in Nederland plaats o.l.v. drs. Fons Kemper. Het rapport van Geerte Meijer kwam mede i.s.m. Marjet Derks tot stand.

de toegangswegen worden verbreed en het openbaar vervoer in Arnhem moest worden aangepast. Arnhem moest een rolstoel-vriendelijke stad worden. Koepelorganisatie NIS (Nederlandse Invaliden Sportbond) beschikte echter niet over het geld om zo'n groot evenement te bekostigen, zodat andere bronnen moesten worden aangeboord. In de politiek en daarbuiten werd gewaarschuwd dat de aandacht voor de Spelen in Arnhem niet ten koste zou mogen gaan van de ontwikkeling van de meer recreatieve sportbeoefening. Veel gehandicapte sporters en organisaties waren dezelfde mening toegedaan. Directeur Arie Klapwijk, arts en de initiator van Het Dorp, was één van hen. Hij betoogde dat Arnhem helemaal niet geschikt was om de Paralympics te organiseren omdat er maar weinig invalide sportbeoefenaars waren. Wat sportcultuur betrof stonden gehandicapten nog pas aan het begin en daarbij paste niet de organisatie van een topsportevenement, zeker met het oog op aangekondigde bezuinigingen op het bewegingsonderwijs op buitengewone scholen. De organisatie van de Spelen poogde de criticasters hierin tegemoet te komen door op voorhand aan te kondigen dat een deel van de opbrengst van de acties ook voor de ontwikkeling van de breedtesport aangewend zouden worden, maar helemaal weg waren de tegenwerpingen hiermee niet.⁶

Geld kwam voor een belangrijk deel uit de AVRO-televisiequiz *Telebingo*. Ook nu speelde nationaal icoon Mies Bouwman weer een hoofdrol, omdat zij werd aangezocht om de quiz te presenteren. Een echo van Open Het Dorp klonk ook door in de opzet van de quiz, die beoogde om zoveel mogelijk directe publieke betrokkenheid te genereren. Kijkers konden meespelen met de cijfers van loten die ze hadden gekocht. De quiz was de eerste tv-show die werd bekostigd uit de verkoop van loten en was opgezet om de Paralympics en het Nationaal Fonds gehan-

6 'Vijftien miljoen nodig voor Spelen voor gehandicapten', in: *Het vrije volk* (29 november 1978).

dicaptenzorg financieel te steunen. De belangstelling ervoor was enorm: er waren gemiddeld zes miljoen kijkers en er werd zowat gevochten om de toegangskaarten, want onder de toeschouwers werden de deelnemers getrokken. Regelmatig waren gehandicapte sporters te gast. Onomstreden was dit niet in de wereld van de gehandicapten; sommigen vonden dat zij tot lijdend voorwerp werden gemaakt van deze show. Niet het gehandicapt zijn maar dit soort aandacht was de ‘ware plaag’, aldus enkele tamelijk uitgesproken betrokkenen. Dienden die Paralympics eigenlijk niet vooral de topsportende gehandicapte en niet de breedtesport?⁷ Ondanks dergelijke discussies deed ook dit keer Mies Bouwman haar werk: met *Telebingo* werd 27 miljoen gulden opgehaald, waardoor er onder de Paralympics een stevige financiële bodem werd gelegd.

De schaduw van de apartheid

Niet geld maar politiek was echter het grote probleem van deze zesde editie van de Paralympics. Behalve de Koude Oorlog speelde ook de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek een rol. Al sinds 1964 was Zuid-Afrika vanwege het daar heersende apartheidsregime uitgesloten van deelname aan de Olympische Spelen. Voor de Paralympics gold die boycot niet en het land had dan ook steeds trouw deelgenomen. In 1972, in het Duitse Heidelberg, was het Zuid-Afrikaanse team zelfs als derde in het medailleklassement geëindigd. In aanloop naar de Paralympics van 1976 in Montreal ontstond er voor het eerst substantiële kritiek op de deelname van Zuid-Afrika. Na de bloederige rellen in Soweto besloot de Canadese regering haar subsidie van een half miljoen dollar in te trekken, waarop andere landen moes-

7 ‘De ware plaag: Telebingo’, in: *De Waarheid* (14 januari 1980); ‘Telebingo en het goede doel’, in: *Nederlands Dagblad* (30 juli 1980).

ten bijdragen. De discussies hielden ook na 1976 aan, waarbij zeker de stem van Ludwig Guttman meetelde. Hij stelde het belang van de atleten voorop: het Zuid-Afrikaanse team was van gemengde raciale samenstelling. Juist de gehandicapte sporters waren de eersten die de Apartheidspolitiek van Zuid-Afrika hadden doorbroken.

In het vooruitzicht van de Paralympics in Arnhem ontstond in 1979 ook in Nederland ophef over de geplande deelname van Zuid-Afrika. Een aantal Afrikaanse landen, met name Nigeria, dreigde met een algehele sportboycot van Nederland en met economische sancties als Zuid-Afrika uitgenodigd zou worden. Dit was Nieuw-Zeeland al eens eerder overkomen, omdat het sportcontacten onderhield met Zuid-Afrika en dus geen loos dreigement. Medeorganisator Erica Terpstra vond dat 'jammer en verontrustend'. Zij en het Nederlandse organisatiecomité wilden dan ook niet van een Zuid-Afrikaanse boycot weten. Overeenkomstig de argumenten van Guttmann stelde men dat het om de gehandicaptensport ging. Zuid-Afrika mocht deelnemen, mits de ploeg raciaal gemengd was. Op bezoek in Arnhem stelde een delegatie van de Zuid-Afrikaanse gehandicaptenbond hiermee helemaal akkoord te zijn. Niets leek deelname in de weg te staan.

Hiermee was de kous echter nog lang niet af. In juli en augustus 1979 maakten de speciale VN-commissie tegen Apartheid in de sport en het comité Zuidelijk Afrika duidelijk dat zij deelname van Zuid-Afrika in strijd achtten met een aantal VN-bepalingen. Zwarte en non-raciale sportorganisaties in Zuid-Afrika zelf drongen ook sterk aan op een internationale boycot van de officiële Zuid-Afrikaanse sport zolang er apartheid heerste. Ook een aantal Nederlandse sportbonden voor invaliden gaven aan niet aanwezig te willen zijn als Zuid-Afrika mocht deelnemen.

Plaatselijke en landelijke politieke strijd

Onderwijl was in Arnhem een actiecomité *Apartheid niet welcome* opgericht, waarin vooral aanhangers van de PPP actief waren. In de PPP hadden betrokkenen van drie links partijen (PVDA, PPR en PSP) zich aaneen hadden gesloten. De naam verwees naar een al eerder door de gemeente opgericht comité *Arnhem Welcome*, dat bedoeld was voor de public relations en promotie van Arnhem tijdens de Paralympics. Dat welkom mocht volgens het actiecomité niet worden gegeven aan wat zij zagen als vertegenwoordigers van het apartheidsregime. Het anti-apartheidscomité kreeg prompt een tegenhanger in de vorm van het *Comité Zuid-Afrika Welkom*, waarin leden van het CDA, de VVD en het GPV actief waren, naast ook betrokkenen bij de Stichting voor Politieke Bewustwording en het Oud-Strijders Legioen. Het comité vond de ‘agitatie’ tegen Zuid-Afrikaanse gehandicapte sporters (want zo werd de zaak verwoord) ‘weerszinwekkend’. Gehandicaptensport was in Zuid-Afrika immers multiraciaal. Men greep de zaak bovendien aan om ideologische vegen uit de pan te geven aan de partijen die juist voor een boycot pleitten: ‘Wij mogen ons weleens af gaan vragen hoe het zou zijn als men bij socialistische zangkoren op de stoep ging staan en demonstreerde voor opneming van Surinamers in het koor (...)’. De aangevoerde redenen voor een boycot niets anders dan ‘gecamoufleerde terreurpropaganda’.

Ook in de Arnhemse gemeenteraad leidde de kwestie tot grote controverses die geruime tijd voortsleepten en tot lange stukken en ingezonden brieven in de plaatselijke pers leidden – ten teken dat deze kwestie ook de Arnhemse bewoners bezighield. De PPP was uiteraard fel tégen deelname van Zuid-Afrika, terwijl vooral de VVD en ook het CDA voorstander waren. B&W van Arnhem wilde geen ‘onaanvaardbaar’ over de kwestie uitspreken en vond het een zaak van Den Haag. Een motie die de PPP in juli 1979 samen met D’66 indiende om de Zuid-Afrikaanse

deelname alsnog te voorkomen ('principeel onaanvaardbaar'), haalde het op één stem na niet.

In dit verharde plaatselijke klimaat was de landelijke politiek aan zet. De Nederlandse regering startte een onderzoek en kwam begin oktober met een verklaring. Minister van Buitenlandse zaken Chris van der Klaauw en staatssecretaris Gerard Wallis de Vries gaven aan dat zij de komst van een interracial samengesteld Zuid-Afrikaanse delegatie niet wilden verhinderen. Daarbij beriepen ze zich op de constatering dat de VN-bepalingen alleen golden voor sportploegen die op raciale basis waren samengesteld. De verwachting was dat de Zuid-Afrikaanse ploeg niet alleen uit blanke atleten zou bestaan.

Hier namen verscheidene politici geen genoegen mee. Met name PVDA-politicus Relus ter Beek, die zich vaker hard maakte voor de strijd tegen het apartheidsregime, kwam in het verweer. Hij stelde enkele Kamervragen en diende uiteindelijk – samen met Fred van der Spek (PSP) en Henk Waltmans (PPR) – een motie in, waarin de Nederlandse regering werd verzocht om geen medewerking te verlenen aan de organisatie van de Paralympische Spelen als het Nederlandse organisatiecomité de uitnodiging aan Zuid-Afrika niet introk. De motie werd afgezien van de VVD en enkele kleine rechtse partijen door het gehele parlement aangenomen. De tegenstemmers spraken de hoop uit dat een Zuid-Afrikaanse, interracial delegatie juist een voortrekkersrol zou kunnen vervullen. Bij het uiteindelijke besluit werd nog wel het voorbehoud gemaakt dat het organisatiecomité zelf de keuze had om Zuid-Afrika al dan niet uit te nodigen, maar dat wanneer dit zou gebeuren er geen financiële overheidssteun te verwachten zou zijn. Het kabinet volgde de beslissing van de Kamer en besloot om de steun aan de Spelen in te trekken in het geval dat Zuid-Afrika toch zou mogen deelnemen. De organiserende stichting had al eerder aangegeven niet zonder de financiële steun van de overheid te kunnen, dus liet ze na dit regeringsbesluit Zuid-Afrika weten dat ook een 'multiraciale' ploeg niet kon worden toegelaten in Arnhem.

Arnhem en het paralympisch erfgoed

Uiteindelijk gingen de Paralympics op 21 juni 1980 van start met vijftientighonderd atleten uit 42 deelnemende landen (en daaronder dus niet Zuid-Afrika). In achttien takken van sport waren wedstrijden uitgeschreven. Tijdens de openingsceremonie ontstaken vier atleten die de vier categorieën van handicaps vertegenwoordigden (visueel, verlamd, geamputeerd en spastisch) het vuur en werden boven Papendal duiven losgelaten.

De controverses waren echter ook toen zichtbaar. Niet de beoogde kroonprinses Beatrix maar prinses Margriet verrichtte de opening. Onder de elfduizend toeschouwers bevonden zich ook acht Zuid-Afrikaanse officials die de wedstrijden kwamen volgen en ervan overtuigd waren dat juist deelname veel meer had kunnen betekenen voor de situatie in Zuid-Afrika dan het wegblijven. Bovendien cirkelde op initiatief van enkele pro-Afrikaanse groepen tijdens de openingsceremonie een vliegtuigje boven Papendal uit protest tegen de Zuid-Afrikaanse afwezigheid. De door Commissaris van de Koningin Molly Geertsema gevreesde aanslagen bleven echter uit.

In sommige opzichten waren deze Spelen een triest gebeuren: bijna voortdurend viel er regen, zodat de publieke belangstelling achterbleef (met uitzondering van de evenementen in de overdekte Rijnhal en het zwembad De Vallei in Veenendaal, waar het steeds druk was). Ook de nevenactiviteiten in de Arnhemse binnenstad hadden onder de regen te leiden. Op de televisie was er dagelijks 's avonds laat hooguit een uurtje aandacht voor de sportieve prestaties, wat toenam op de dagen dat de net afgetreden koningin Juliana en de nieuwe koningin Beatrix de Spelen bezochten. *Arnhem Welcome* was er niet gelukkig mee.

Toch waren de achterblijvende bezoekcijfers gelukkig voor de organisatie geen ramp. De begrote inkomsten en uitgaven bleven keurig binnen het budget van vijftien miljoen gulden. Sportief waren de Spelen een groot succes: verbeteringen van

wereld- en Olympische records waren schering en inslag. Dit liet zien wat voor een stormachtige ontwikkeling de gehandicapten-sport het laatste decennium had beleefd. Nederland eindigde als zesde op de medaillespiegel, met honderd medailles.

Alhoewel een groot gedeelte van de publiciteit in aanloop naar de Spelen negatief was vanwege de Zuid-Afrikaanse kwestie, was 1980 een omkeer in de gehandicapten-sport: meer bekendheid bij het grote publiek. Er kwam een speciaal fonds voor internationale gehandicapten-sport dat de toekomst van de Paralympische beweging gedurende de jaren '80 steunde. Regelmatige congressen over dit thema op Papendal (waar het International Coordinating Committee Sports for the Disabled, ICC gevestigd is) droegen bij aan de professionalisering van die sport.⁸

Het meest tastbare Paralympisch erfgoed lag echter in de stad Arnhem zelf. De door het comité *Arnhem Welcome* mogelijk gemaakte voorzieningen – zoals een rolstoelroute door de stad – bleven bestaan. Arnhem werd er in één klap de meest gehandicaptenvriendelijke stad van Nederland mee.

8 D. Legg en R. Steadward, 'The Paralympic Games and 60 years of change (1948-2008): unification and restructuring from a disability and medical model to sport-based competition', *Sport in Society* 14:9 (2011), 1099-1115, alhier 1105-1106.